

ՀԱՅ ՄԱՅՐԵՐՈՒՆ

Ձե՛զի, հայ մայրեր, ընծայ՝ բոցեղէն՝
Գարնամ ծաղիկներն, առաւելան ցափեր,
Գե՛ղն որ կը պննէ վեհաւթիւնն ամէն,
Փա՛ռքն որ կերտեցին մեր հայ մարտիկներ:

Մայրեր, հայ մայրեր, լուսոյ աղունքներ,
Ո՛վ դուք հայ կեանքի հրեղէն ապեր,
Դուք հոսեցուցիք մեր սրտերուն մէջ
Յանձնք ըլլալու ջերմութիւնն անշէջ:

Ի՞նչ խորհուրդներով, բոլորով շաղկիւն
Մեր հոգիներն ուր՝ փափաւուն, մշտակայ՝

Սիրոյ, մեծութեան սրլացքն երկնածիզ
Կոթողներ է գերք լեռն Հիմալայա:

Ի՞նչ հուրով, լոյսով արբեցուցիք մեզ
Որ հայ աւիւնով, կրքով ու առի
Ամէն գիշերուան վերեւ՝ բոցակէզ
Մեր սիրտն արշալոյս միբրբեւ կը բացուի:

Ա՛խ, արեւն ըլլաք ոսկեգոծ մնլամ,
Սիրտս իբրեւ գրքիչ ամոր մէջ խորած,
Մէն մի տրբութի՛ք բառով մ'ազուական
Ձեր փառքն երգէի, ձեր փառքն անվայսեմ:

Ա. ՍՈՓՈՒՅԵԱՆ

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Ընդհանուր կացութիւնը եւ մեր ազգային
դատը. — Բաղաճական ընդհանուր կացութիւնը
կը շարունակէ մնալ մութ, եւ նոյն իսկ կը դառ-
նայ հեղհեղէն աւելի կնճռոտ ու ձգտեալ:

Անդրօսամերիկեան պլօքը եւ Ռորհզային
Միութիւնը ներկայ ըրալէի դրեթէ բոլոր էական
հարցերուն մասին իրենց անհամաձայնութիւնը
կը փռեն, մերթ շատ բռնոն ձեռով: Ձեռք ազգա-
յին հարցին Միացեալ Ազգերու օրակարգին մէջ
դրուիլը եւ ունէ լուծում մը ստանալը՝ կարելի
զարժեցնու համար սպասելու էք «սառերու հալ-
ման ըրալէին», Հիմայ ամէն ինչ սառած է, կարծի
է», ըստ մեզի Պ. Ժօրժ Պիտո, որ այն ատեն
Ֆրանսայի վարչապետ ու արտաքին գործոց նա-
խարար էր, երբ քանի՛ մը Ֆրանսացի մեծանուն
հայասէր անձնաւորութեանց հետ գաղիք իրեն
հետ տեսակցութիւն մը ունենալու: Այդ Հայման
Ժամը (Դէտա տիւ տէժէլ) զեռ հեռու է հասած ըլ-
լալէ: Ընդհակառակն, սառերը կը թուին հետդ-
հեղէն աւելի կարծրանալ. մինչդեռ մեր դատին
խաղաղ լուծման համար անհրաժեշտ է որ ազա-
տասէր մեծ ազգերը՝ որոնք զերման Հիթլէրեան
բռնակալութիւնը ջախջախելու համար միացան՝

փոխադարձ, զիջողութիւններով բոլոր կարեւոր
հարցերը համաձայնութեամբ լուծելու տիրական
ուղղութիւնն ընդգրկեն: Եթէ երկու հակառակն
միջեւ լիակատար համաձայնութիւն մը չգոյանայ
եւ իրենց վէճերը երրորդ համաշխարհային պա-
տերազմի մը յանդէն, ատիկա ամբողջ աշխարհի
համար ամենամեծ դժբախտութիւն մը պիտի ըլ-
լայ, իսկ մեր թանկագին հայրենիքին, Ռորհզա-
յին Հայաստանին համար, որ՝ ընդդիմադիր եր-
կու վիթխարի զանգուածներուն մէջտեղը «ոտքի
տակ» տեղ մը կը գտնուի, ահաւոր աղէտ մը պի-
տի ըլլայ, այնքան զոհարեութիւններով ու
տքնաջան աշխատութեամբ վերակառուցուած մեր
ազգային տունը քարուքանդ պիտի ընէ: Ձեռ
կարծեք սակայն որ այդպիսի աշխարհաստան
բաղխում մը անխուսափելի դառնայ: Ամէն պա-
րագայի մէջ, անիկա մօտալուռ չի կրնար ըլլալ:
Աղատական ազգերը որոնք Հիթլէրեան Գերմա-
նիային յաղթե՛ւ, ամենամեծ զոհարեութիւն-
ներու գնով այդ յաղթ. նակը շահեցան, յոգնած
են, դժուար բէջ անոնց ղեկավարները համարձա-
կին իրենց ժողովուրդներու զլիւնն նոր պատե-
րագի մը աղէտը շղթայադերձել փութալ: Ան-

Համաձայնութեան ու վէճերու ներկայ շրջանը կրնայ բաւական երկար տևել, մինչև որ յանուն մարդկութեան գերազոյն շահերուն հարցերը համաձայնութեամբ լուծելու վճռապէս կողմնակից դատին ազատական ազդերու ղեկավարները կամ մինչև որ բոլոր վէճելի հարցերը խաղաղական միջոցներով լուծելու ուղղութեան ուժգնապէս յարած լայնամիտ նոր ղեկավարներ երևան գան, եւ կամ մինչև որ վէճերը, հետզհետէ աւելի բուռն դառնալով, տարիներու որոշ թիւէ մը յետոյ, երբ նոր սերունդ մը յաջորդէ այժմեան գործօն սերունդին, յանգին համաշխարհային երկրորդ պատերազմի մը, որ պիտի ըլլայ անշուշտ աւելի վայրազ ու կործանարար քան նախորդ երկու մեծ պատերազմները:

Ամէն պարագայի մէջ, Թուրքը, որ մեր հինաւորագոյն հողերուն մեծագոյն մասին բռնադատողը կը մնայ ցարդ, ունէ նշան ցոյց չի տար տակաւին որ մեղի յուսալի զարձնէ մտաւրում իրականացումը Գ. Մուրթուլի կողմէ Ֆրանսա-Ազգային Ճակատի ներկայացուցիչներուն եղած յայտարարութեան, որուն համաձայն կարելի է սպասել որ Թուրք լուծի ամէկ գտնուող հայ հողերուն, կամ գէթ անոնց կարեւոր մէկ նասին, ազատագրումը եւ Պորհրդային Հայաստանին կցումը Հիսաղաղ միջոցներով ձեռք բերուի: Որպէս զի խաղաղ միջոցներով տեղի ունենայ Արդարութեան պահանջած այդ իրողութիւնը, անհրաժեշտ է ոչ միայն Պորհրդային Միութեան ու անգլո-սաքսոն գանգուածին, — մասնաւորապէս Միացեալ Նահանգաց կառավարութեան — միջև առկայ մնացած հարցերը համաձայնութեամբ լուծելու տրամադրութեան տրու պետումը, այլ եւ Թուրք ժողովուրդին եւ իր քաղաքական ղեկավարներուն մէջ երեւումը Հայութեան գէթ երէկ գործածեալ եղեւոր դաժմանքներ, անիրաւած, նահապետկամ, կողոպտուած հայ ժողովուրդին հանդէպ արդարամիտ ոգիով մը վերաբերուելու ձգտումի մը յայտնաբերումը: Կովկասի մէջ ձաքական բէժիմին ամենէն մտայն օրերուն, Կալիքիանան շրջանին, ոռւս կառավարութիւնը մեր Մայր-Աթոռին գանձը գրաւեց (կարծելով թէ իմիշտ չի կեղծուող հայ յեղափոխական գործունէութեան եւ թէ ան այդ գործունէութիւնը վառ պահելու համար նիւթական հրա-

կայ միջոցներ ունէր իր տրամադրութեան տակ, կարծիք որուն սխալ ըլլալը ինքն իսկ հաստատեց այդ գրաւումով, որ երեւան հանեց դուռը մը շատ աւելի համեստ քան ինչ որ կ'երեւակայէր ան)։ Նոյն բռնակալ կառավարութիւնը Դաշնակցական կուսակցութեան գործունէութիւնը սանձելու պատրուակին տակ Կովկասի Հայ մտաւորական ամենէն յայտնի դէմքերուն մէջ մեծ մասը բանտարկեց, Թաթարները մղեց Հայերուն վրայ յարձակելու, յարձակումներ որոնց դէմ Հայերը, զինուելու, կուռելու բոլոր միջոցներն ունենալով, յաղթական ինքնապաշտպանութիւն մը ի հանդէս բերին: Բայց ոռւս ազգին մէջ գտնուեցան, այդ շրջանին, յեղափոխական անձնաւորութիւններ եւ նոյն իսկ ամբողջ խմբակցութիւններ որոնք դատապարտեցին ձաքական կառավարութեան այդ արարքները եւ որոնք քիչ յետոյ տապալեցին այդ բռնակալ բէժիմը եւ անոր տեղ հաստատեցին խորհրդային բէժիմը որ կը ճանչնայ Հայերուն, ինչպէս ոռւս պետութեան բոլոր ոչ-ռուս ցեղերուն, իրաւունքը իր պզգային պետութիւն անդամակցելու Պորհրդային Պետութիւններու Համադաշնակցութիւնը: Անգլիացիք բաւական առին ընդդիմացան Խուշնտաշուց անկողնողական շարժման, բայց վերջ ի վերջոյ զգացին որ անկարող են բուն անգլիացներ ինքնորոշին ազգային կեանքով մը ապրել ուղղող այդ ժողովուրդը, վերջ դերին անգլո-խուշնտական կուռներուն՝ պաշտօնապէս ճանչնալով Խուշնտայի մեծագոյն մասին անկախութիւնը: Թուրք ժողովուրդին մէջ այս լայնամտութեան, այս արդարասիրութեան, այս ազնուութեան նշանն իսկ դեռ չենք տեսներ դժբարեբարք: Մեր ազգային խորքը ջնջելու համար ամբողջ հայ ազգը բնաջինջ ընելու ճիւղալային ծրարներ յղանալէ եւ զայն մասամբ գործադրելէ յետոյ, անոնք մինչև այսօր այդ եղեւոր դատապարտող իրաւի մը երեւան չբերին, նոյն իսկ այդ եղեւոր կազմակերպողներուն մեծագոյնը հանդիսացած Թալաթիին ոսկերիութիւնը Պերիսին հանդիսաւորապէս Պուլիս փոխադրեցին իր մեծ ազգասէրները մը անձինը, ու մինչև այսօր կը կրկնեն իրոյ յանկեղծ՝ «Թիզ մը հող չենք տար», ակնարկելով ոչ միայն նախագահ Ռիւսթընի սահմանած Թրքահայաստանի շրջաններուն, այլ եւ Կարա-Արտահան-Սուրմալու հողամասին, որ 1914ի

պատերազմէն առաջ ոռոգական կողմասին մաս կը կազմէր և զոր՝ իր նեղ մէկ րոպէին՝ Խորհրդային Միութեան կառավարութիւնը ժամանակակիտապէս Թուրքիոյ յանձնեց՝ անոր հետ բարի դրացնութեան դաշինք մը կնքելով:

Հակառակ ներկայ ըրպէի այս բոլոր անընդհատ երեւոյթներուն, մենք պէտք է շարունակենք անվատօրէն ազգովին մեր պահանջները ներկայացնել գերման բռնակալութեան յաղթող ազատատէր ազգերուն: Այդ պահանջները որոշ են եւ մեր ժողովուրդին բոլոր ներկայացուցչական կազմակերպութեանց կողմէ, թէ՛ արտասահմանի եւ թէ՛ Խորհ. Զալայում մէջ, բանաձեւուեցան միեւնոյն կերպով, — Թրքախանստանի Ռեյսընի կողմէ սահմանագծուած շրջաններուն, ինչպէս եւ Կարսի, Սուրմալուի գաւառակներուն եւ Արտահանի գաւառակի մէկ մասին ազատագրումը: Թուրք լուծէն եւ կցումը Խորհ. Հայաստանին: Երբ արտասահմանեան թերթերէն անոնք որ իրենց խմբակցութեան կը վերադրեն առաջին անգամ ու ճշգրտոյն ձեւով այդ հարցը Միացեալ Ազգերու ղեկավարներուն առջեւ դրած ըլլաւ եւ միւս խմբակցութիւնները կը հռչակեն իրենց հետեւող կամ հակընդդէմ թէպէ մը պաշտպանող, այսինքն լիակատարօրէն անկախ Հայաստանի մը ստեղծումը պահանջող, կը սխալին: «Հակահայաստանեան» բացատրութիւնը զոր այդ թերթերէն ոմանք կը գործածեն՝ Խորհրդային Հայաստանին դէմ դիրք բռնող ըսելու համար, անճիշդ եւ հայ ազգն անպատուող բանաձեւ մըն է, հայ ժողովուրդին մէջ զիպ ու գոյութիւն չի կրնար ունենալ հակահայաստանեան խմբակցութիւն մը: Փաղովտըղ օրաթերթը որ իբր հակահայաստանեան կը դատաւիտէ դաշնակցականները, Յաւաքը որ Ամերիկայի մէջ ազգային դատին նուիրուած երկու մարմիններէն զուտ դաշնակցական տարրերէ կազմուած կը դրուատէ իբր մաքուր եւ կատարեալ հայ ազգային ըմբիթէ, իսկ կը քամարէ «խառնիճադան» այլանդակ բառով միւս մարմինը որ, կազմուած Ռամկավար Ազատականներէ, Հնչակեաններէ եւ անկուսակցականներէ, հայ ազգին ստուար մեծամասնութիւնը կը ներկայացնէ, կուսակցամուլական կրճի ցաւալի արտայայտութիւններէ է որ կը փոեն մեր ժողովուրդին եւ ամբողջ մարդկութեան առջեւ՝ այսպիսի քաղաքական րոպէի մը ուր մեր գաւառի գերբազին

չահերը կը պահանջեն որ ամբողջ հայ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս զգայ, մասծէ ու գործէ:

Եւ արդէն երբ այդ ալ է իրականութիւնը, ինչ օգուտ կա մեզ առկի քան երբեք պատակտուած ցոյց տալուն մէջ: 1939ի պատերազմէն առաջ, Դաշնակցութիւնը դեռ յարած կը մնար Խ. Հայաստանէն անջատ՝ Թրքական Հայաստանի նահանգներէն ոմանց մէջ արեւմտեան տէրութեան ու Ամերիկայի օգնութեամբ անկախ Հայ Պետութիւն մը ստեղծելու ծրագրին. ատոր համար էր որ Խ. Հայաստան ներգաղթի շարժման հաղթող իրախուսող դիրք մը չէր բռնէր, մտածելով որ անկախ Հայաստանը ստեղծուելէն ետքն է որ պէտք էր լայն չափով ներգաղթի ձեռնարկել: 1939ի պատերազմը պայթելէն յետոյ, եթէ այդ հայ կուսակցութիւնը Գերմանացուց հետ գործակցելու ուղղութիւն մը ընդգրկեց, ի վնաս հայ ազգային դատին անհատական կամ խմբական չահեր հետապնդելու չէ որ կը ձգտէր — ատիկա քիչ ճիշդ ըլլա՞ր, բովանդակ հայ ազգին համար անպատուաբեր երեւոյթ մը պիտի կազմէր: Դաշնակցութիւնը կարծեց թէ Գերմանացիք պիտի յաղթէին եւ երեւակայեց թէ յաղթական Գերմանեան Թրքական Հայաստանը պիտի ազատէր Թուրք լուծէն եւ Խորհ. Հայաստանը պիտի անջատէր Խորհ. Միութենէն եւ պիտի իրականացնէ իրենց Թրքական եւ Անկախ Հայաստանի երազը, — երազ որուն անիրականանալի ըլլալուն համոզուեցաւ հայ ժողովուրդը Լոզանի անպատիւ թոնֆրանսին եւ անոր յաղորդող տիւրը դէպքերուն մալլ լոյսին տակ եւ փարեցաւ Խորհ. Հայաստանի զարգացման եւ ընդլայնման ծրագրին, իբր միակ կարեւորութեան որ կը ներկայանար հայ ժողովուրդին հայրենասիրական ձգտումներուն ու բազմանշանեան առջեւ:

Դաշնակցութիւնը կրկնապէս սխալ հաշիւ ըրած էր՝ կարծելով թէ Գերմանիա պիտի յաղթէ եւ ենթադրելով որ յաղթական Գերմանիան անկախ Հայաստան մը պիտի ստեղծէ, — ինչպէս որ բռնելով սխալ հաշիւ ըրած էր ուժ տալով Ժժժ-Թիւրքերուն, օգնելով անոնց յաղթանակին, որ Հայոց ազգային դատին վնաս միայն կրնար բերել, ինչպէս եւ բերաւ ահաւոր չափերով: Այսօր Դաշնակցութիւնն ալ՝ մեր ժողովուրդին ամբողջութեան հետ, համոզուած է թէ՛ Խ. Հայաստանի զարգացումէն եւ ընդլայնումէն

ուրիշ լուծում կարելի չէ երեւակայել մեր ազգային դատին համար: Ու ան համոզումն է նաեւ՝ մեր ամենուս պէս՝ որ խ. Հայաստանի զարգացումը եւ ընդլայնումը ձեռք ձգելու համար մեր ժողովուրդը երկու միջոց միայն ունի, 1. Ներգաղթ, 2. Միացեալ ամբողջ Հայութեան կողմէ, արտասահմանի՝ ինչպէս եւ խ. Հայաստանի մէջ՝ շարունակել դիմումներ դեկավարներուն մօտ այն ազատական ազգերուն որոնք գերման չիթլերեան բռնակալութիւնը զգեստեցին:

Ներգաղթը — Ներգաղթի, կամ՝ ինչպէս այժմ նոր հնարուած աւելի հազրիտ ու յառող բառով մը կ'որակեն՝ «Հայրենադարձի» շարժումը նոր չէ. աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր, դասնական բուհներու, գանազան երկիրներէ գաղթական Հայեր խմբովին դացին խ. Հայաստան. այդ կարաններուն վերջինը 1939ի պատերազմէն քանի մը տարի առաջ, 1936ին, Ֆրանսայէն է որ մեկնեցաւ: Բայց այդ բոլոր հայրենիք դարձող տարագիրներուն ամբողջական թիւը 50 կամ 60 հազարը չէր անցներ: Երթալ ուղղորդել սակաւաթիւ չէին, բայց ի՞նչ. Հայաստանը դեռ աղքատ էր, եւ հողն ալ սահմանափակ, չէր կրնար ընդունիլ եւ տեղադրել մեծ թիւով ներգաղթողներ: Ատոր համար է որ Ֆրանսայէն 1936ին՝ արձանագրուեցան 58 հազար հողի, բայց կառավարութիւնը որոշած էր ընդունիլ 1200 հողի միայն: Պ. Շահվերդեանն է որ, մեր խնդրանքին վրայ, այդ թիւը 1800ի բարձրացուց՝ չհաշուելով երախտները: Հիմայ, թէեւ խ. Հայաստանի հողամասը դեռ կը մնայ շատ անձուկ ու սահմանափակ, տարիէ մը ի վեր կատարուող ներգաղթը շատ աւելի լայն համեմատութիւններ ստացած է. փոխադրուեան եւ տեղադրման ծախքերուն համար թէ՛ ի՞նչ. Հայաստանի կառավարութիւնը — որ, ինչպէս ի՞նչ. Միութեան փաբիզի դեսպան Պ. Պոկոմովով ըսաւ մեզի, Միութեան ամենէն հարուստ կառավարութիւններէն մին է այժմ, — կը տրամադրէ կարեւոր գումարներ, թէ՛ ի՞նչ. Հայաստանի ժողովուրդը, թէ՛ բովանդակ գաղութահայութիւնը, Բարեգործականի նախաձեռնութեամբ եւ ներգաղթի յանձնաժողովներու ակնկցութեամբ, ձեռնարկած են մեծ հանգանակութեանց, որոնք լայնօրէն արդիւնաւոր եղան ու դեռ ատեն մը պիտի շարունակուին: Անցալ տարի 60,000է աւելի գաղթականներ խ. Հայաստան փոխադրուեցան ու տեղադրուեցան կառավարութեան խնամքով նոր շինուած բնակարաններու մէջ: Ներկայ տարուան համար կառավարութիւնը որոշած է ընդունիլ ու տեղադրել 70,000 գաղթական, որոնց 7000ը Ֆրանսայէն: Ֆրանսայէն հայրենիք երթալ ուղղորդուին մէկ մասը փոխադրուեցաւ արդէն, մնացեալներուն համար վերջին բուպէին ելան կարգ մը դժուարութիւններ, որոնք յայտուենք թէ՛ շնորհիւ դիմումներու որոնք սկստած են՝ պիտի հարթուին: Խմացանք որ նոյնիսկ Ամերիկայէն հարկւր յիսուն Հայեր Ռութիա չողենաւով մեկնած են վերջերս դէպի հայրենիք: Հայրենադարձի այդ մեծածաւալ ու խանգալաւ շարժումը զեղեցիկ է եւ Հայութեան պատուաբեր: Մեկնողներուն մեծ մասը գիտեն թէ ի՞նչ. Հայաստան, ուր կ'երթան, նուազ դրամ պիտի վաստակին, նուազ հանգիստ ու լայն կեանք մը պիտի ունենան, քան այն երկիրներուն մէջ ուր կը գտնուէին տարիներէ ի վեր, բայց դուռ հայ միջնավայրէ մէջ, վերածնած հայ պետութեան հովանիին տակ ապրելու, իրենց հայրենիքին զարգացման, բարգաւաճման նուիրական աշխատանքին իրենց մասնակցութիւնը բերելու հրճուանքը ունենալու համար է որ կը թողուին տարիներէ ի վեր օտար երկրի մէջ իրենց ծանր ճիգերով կերտած կեանքն ու դիրքը եւ կ'երթան իրենց նախահայրերուն երկիրը: Դեռ շատեր պիտի յայտնուին վաղը որ այդ հայրենադարձի շարժումը ա'լ աւելի ընդլայնել պիտի ուզեն, բայց որոնք պիտի նախընտրեն արձանագրուելու ու մեկնելու համար սպասել որ Ռուբերէն բռնագրաւուած հայկական հողերէն գոնէ մաս մը ազատագրուին եւ ի՞նչ. Հայաստանի կցուել, որպէս զի իրենք երթան այդ նահատակուած հայկական հողերուն վերածաղկման համար աշխատին: Եթէ այդ մեկով արձանագրուած քանի մը հարկւր հազար հողի գտնուել վաղը, ատրկա փաստ մը, զէնք մը աւելի կ'ըլլայ ի՞նչ. ի՞նչ. Միութեան քաղաքական դեկավարներուն ձեռքը՝ պահանջելու համար Ռուբերէն լուծին տակ մը նացիստ ու մեծ մասամբ ամալի, կենսադուրկ, ամուլ շրջաններ դարձած հայկական հողամասն-

ւոր եղան ու դեռ ատեն մը պիտի շարունակուին: Անցալ տարի 60,000է աւելի գաղթականներ խ. Հայաստան փոխադրուեցան ու տեղադրուեցան կառավարութեան խնամքով նոր շինուած բնակարաններու մէջ: Ներկայ տարուան համար կառավարութիւնը որոշած է ընդունիլ ու տեղադրել 70,000 գաղթական, որոնց 7000ը Ֆրանսայէն: Ֆրանսայէն հայրենիք երթալ ուղղորդուին մէկ մասը փոխադրուեցաւ արդէն, մնացեալներուն համար վերջին բուպէին ելան կարգ մը դժուարութիւններ, որոնք յայտուենք թէ՛ շնորհիւ դիմումներու որոնք սկստած են՝ պիտի հարթուին: Խմացանք որ նոյնիսկ Ամերիկայէն հարկւր յիսուն Հայեր Ռութիա չողենաւով մեկնած են վերջերս դէպի հայրենիք: Հայրենադարձի այդ մեծածաւալ ու խանգալաւ շարժումը զեղեցիկ է եւ Հայութեան պատուաբեր: Մեկնողներուն մեծ մասը գիտեն թէ ի՞նչ. Հայաստան, ուր կ'երթան, նուազ դրամ պիտի վաստակին, նուազ հանգիստ ու լայն կեանք մը պիտի ունենան, քան այն երկիրներուն մէջ ուր կը գտնուէին տարիներէ ի վեր, բայց դուռ հայ միջնավայրէ մէջ, վերածնած հայ պետութեան հովանիին տակ ապրելու, իրենց հայրենիքին զարգացման, բարգաւաճման նուիրական աշխատանքին իրենց մասնակցութիւնը բերելու հրճուանքը ունենալու համար է որ կը թողուին տարիներէ ի վեր օտար երկրի մէջ իրենց ծանր ճիգերով կերտած կեանքն ու դիրքը եւ կ'երթան իրենց նախահայրերուն երկիրը: Դեռ շատեր պիտի յայտնուին վաղը որ այդ հայրենադարձի շարժումը ա'լ աւելի ընդլայնել պիտի ուզեն, բայց որոնք պիտի նախընտրեն արձանագրուելու ու մեկնելու համար սպասել որ Ռուբերէն բռնագրաւուած հայկական հողերէն գոնէ մաս մը ազատագրուին եւ ի՞նչ. Հայաստանի կցուել, որպէս զի իրենք երթան այդ նահատակուած հայկական հողերուն վերածաղկման համար աշխատին: Եթէ այդ մեկով արձանագրուած քանի մը հարկւր հազար հողի գտնուել վաղը, ատրկա փաստ մը, զէնք մը աւելի կ'ըլլայ ի՞նչ. ի՞նչ. Միութեան քաղաքական դեկավարներուն ձեռքը՝ պահանջելու համար Ռուբերէն լուծին տակ մը նացիստ ու մեծ մասամբ ամալի, կենսադուրկ, ամուլ շրջաններ դարձած հայկական հողամասն-

րուն խորհ. Հայաստանին կցումը: Ներգաղթի չարժման թէ՛ Երեւանի կառավարութիւնը եւ թէ՛ Ս. Միութեան կեդր. վարչութիւնը այս անգամ իրենց բոլոր ուժով օգնեցին եւ դեռ կը շարունակեն օգնել: Ատիկա յուսալ կուտայ մեղի որ Թուրքերուն ձեռքը դերի մնացած հայ հողերուն ազատագրման, որով եւ խորհ. Հայաստանի պետութեան չափազանց անձուկ հողամասին ընդարձակման հակառկ գործին համար եւս այդ երկու կառավարութիւնները իրենց բոլոր կրցածը պիտի ընեն: Երեւանի կառավարութիւնը եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը արդէն այդ մասին ձայն բարձրացուցին, դիմումներ ըրին: Խորհ. Միութեան կեդր. կառավարութիւնը ցարդ միայն Կարս - Արտահան - Սուրմալուի շրջանին խորհ. Միութեան վերադարձուելուն պահանջն է որ Ըրաւ Անկորա ղերկուած երկու ռաբոտներով, որոնց երկրորդին պատճենը հաղորդեց նաեւ Անգլիայ եւ Միացեալ Նահանգաց կառավարութեանց. ան դեռ Ուիլյամսի սահմանագծած Թրքահայաստանի շրջաններուն ազատագրման հարցը պաշտօնապէս չէ դրած Միացեալ Աղգերու խորհրդատուներուն օրակարգին մէջ, դիտելով որ Անգլիան եւ Ամերիկան ուժգնօրէն պիտի հակառակին Ուիլյամսի իրաւախօսական վճիռին իրազորման: Բայց երբ հասնի «ստուշալի ժամը» որուն ակնարկեց Պ. Պիտո, մենք յիշոյալ ենք որ խորհ. Միութեան կառավարութիւնը այդ հարցն ալ ճիշտի առաջարկէ զինչ Միացեալ Աղգերու օրակարգին մէջ եւ անոր արդար լուծման համար պիտի ջանք չինայ:

Չարմանքով կարգացի եւ անգլիական թերթի մը տուած այն տեղեկութիւնը որուն համեմատ խորհ. Միութեան կեդր. կառավարութեան ներկայացուցիչ Պ. Վիլինսքի Միացեալ Աղգաց խորհրդատուովին մէջ յայտարարեք է թէ Կարսի եւ Արտահանի գաւառակները վրացական են եւ վրացի տակազմականներ անոնց Վրաստանի կցումը կը պահանջեն: Վրացի տակազմականներ անցեալ տարի Տրապիզոնի ամբողջ նահանգին Վրաստանի կցումը կը պահանջէին, հիմա՞յ ա՛յ Կարսը կ'ուզէ. այս ընթացքով, — եթէ այդ լուրը ճիշդ է, — վրաց այդ տակազմականները Երեւանն ու իջմիածինն ալ կ'ընան պահանջն իբր վրացական հող: Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասը — Լազիստանը — Վրաստանի հետ լեզուական — ու թե-

րեւա իսկ ցեղային — կապ մը ունի, բայց այդ նահանգին մէկ կարեւոր մասը մինչ է այն շրջաններէն զոր նախագահ Ուիլյամս հայ պետութեան հողամասին կցել առաջարկեց. ատոր շնորհիւ է որ խորհ. Հայաստանը ծովու վրայ ուրոյն ելք մը պիտի ունենայ, ինչ որ չունի եւ անհրաժեշտ է որ ունենայ, մինչ մեր դրացի եւ դաշնակից Վրաստանը լայն ելքեր ունի ծովու վրայ:

Արտահանի գաւառակին մէկ մասը վրացական է արդարեւ, բայց միւս մասը հայկական է. իսկ Կարսի եւ Սուրմալուի շրջանները դարերէ ի վեր ամբողջապէս գտու հայկական են. Կարսի շրջանը առնելով առանձին թագաւորութիւն իսկ կազմած է, հայ արքունիքով. հոն է որ գրեւ սկսած եմ իմ Ուստա Խարս վէպս, կ'ըսէր դեռ անցեալ տարի Աւետիք Իսահակեան, հոն է որ պիտի աւարտեմ անոր շարադրութիւնը երբ ան վերստին կցուի խորհ. Հայաստանին:

Կրնա՞ր ըլլալ որ Պ. Վիլինսքի վերադրուած Փրազը ճիշդ ու ճիշդ էր ըսածը չէ, կամ Պ. Վիլինսքի իր աճապարանքով արտասանած քանի մը խօսքին մէջ Կարսի, Արտահանի շրջանին վրայ վրացական իրաւունքներու հետ հայկական իրաւունքները՝ որ աւելի մեծ են՝ մոռոցած ըլլալ յիշատակման ներկայացուցիչ Պ. Հինայէկեան հաճի ստուգել այս կարեւոր կէտը եւ եթէ Պ. Վիլինսքի չէ ըսած ինչ որ իրեն կը վերագրուի, ճշգրտմամբ հրապարակուի միջազգային մամուլին մէջ, իսկ եթէ ինք Պ. Վիլինսքի ըսած է ինչ որ իրեն կը վերագրուի, Հայոց իրաւունքները յիշատակող լրացուցիչ յայտարարութիւն մը ընէ:

Ինչքան ալ շատ ըլլան խորհ. Հայաստան դացող Հայեր — եւ ցանկալի է որ անոնց թիւը ստուար ըլլալ որպէս զի Հայաստանի մէջ համախմբուած հայ տարբեր զօրանայ, մեր ցեղին ամէն տեսակ ուժերը կեդրոնանան մեր հայրենիքին մէջ, որպէս զի հայ պետութիւնը ամբանայ, ճոխանայ եւ իր սովորուածութիւնն ու տեւականութիւնը ապահովէ, — ինչքան ալ բազմաթիւ ըլլան Հայաստանի մեկնող պաշտուիտներ, Հայերը, անոնցմէ ամէն մաս մը զանազան անձնական պատճառներով պիտի մնայ օտար երկիրներու մէջ: Ատոնք, մասնաւորապէս Անգլիոյ, Ամերիկայի, Ֆրանսայի մէջ

գտնուողները, ընելիք միշտ պիտի ունենան, եւ կարելոք ընելիք, Հայաստանի զարգացման, զօրացման, ընդլայնման գործին աջակցելու, Հայաստանի մշակութիին եւ արեւմտեան մեծ ազգերու քաղաքակրթութեան միջեւ կապ ձեւացնելու համար, ու նաեւ Իտալիա, Աւստրիա, Սուրբա, Լիբանան, Եգիպտոս, Պոլիս մնալիք Հայերը, վերեւ յիշուած օտար մեծ երկիրներու Հայերուն հետ, դեռ երկար տօնեւ Հայ մշակութի զարգացման եւ այդ մշակութի օտարներուն ծանօթացնելու գործին պիտի մատուցանեն կարելոք ծառայութիւններ:

Փրանսայի մէջ բաւական ճիշդ թափուեցաւ մեր ազդային դատին շուրջ համակրութիւններ ստեղծելու կամ արդէն գոյութիւն ունեցող համակրութիւնները զօրացնելու, համախմբելու համար. Փրանսա իր աղագային համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող հարցեր ունի լուծելիք, եւ դժուար է սպասել որ մեր հարցին մէջ նախաձեռնարկ ու վճռական դեր կարենայ կատարել. բայց ան չորոք մեծեղէն՝ մին կը համարուի եւ մեր մեր հարցը նոր. Միւսեթեան առաջնորդով դրուի Միացեալ Ազգերու օրակարգին մէջ, կրնայ ուժ տալ այդ հարցին արդար լուծման. դեռ ընելիք շատ ունինք ուրեմն այս երկրին մէջ, եւ կը յուսամ որ մեր պարտականութիւնը պիտի շարունակենք լիովին կատարել մինչեւ վերջը: (*)

(*) Պարբերի Հայրենիք օրաթերթին մէջ հրատարակուած իր մէկ յօդաւածով, Պ. Խոնդկարեան կը թելադրէ գգուշ ոն գործածել թրքահայաստանի հողերէն մաս մը Խորհ. Հայաստանին կցելով այդ Հանրապետութեան հողամասին ընդլայնումը պահանջող մեր յօդաւածները կամ խնդրագիրները խմբագրած ատենցիտ, որպէս զի չկարծուի թէ իբր Մոսկուայի կառավարութեան գործակալներ կամ իբր համայնակարութեան տարածման գործիքներ է որ արտասահմանի Հայերը այդ հարցը կը դնեն ազատական ազգերու ղեկավարներուն առջեւ: Պ. Խոնդկարեան թող բարեհաճի կարդալ «Թրքահայ Դատի Պաշտպան Յանձնախումբի» մեր ազգային դատին վերադարձալ յուշագիրները, խնդրագիրներն աւ հեռագիրները, որոնք հրատարակուեցան մեր Պրէսբիտերի մէջ կամ յատուկ գրեթովով, եւ պիտի տեսնէ որ իր

Անգլիոյ մէջ ալ դեռ ընելիք կայ. անգլիական կառավարութեան քաղաքականութիւնը՝ որոշապէս թրքապաշտպան է՝ իր պետական շահերուն իսկ մղումով. բայց անգլիական ժողովուրդին մէջ, մտաւորականներու եւ կրօնաւորներու շրջանակներուն մէջ մանաւանդ, կան աղիւս, մարդասէր, տեսլապաշտ տարբեր, որոնցմէ ատենով կրտսերին եւ Պրայսի պէս զէմբեր երեւան եկած են, որոնք Թուրքին լուծէն ազատիլ ուզող ցեղերուն դատը պաշտպանած են. այդ երկրին մէջ դեռ շատ ընելիք կայ, որպէս զի մեր դատին արդար լուծման անգլիական ընդդիմութիւնը գէթ որոշ չափով մեղմանայ:

Ամենէն աւելի ընելիք կայ Ամերիկայի մէջ, ուր արդէն իսկ մերոնք շատ լաւ աշխատեցան ցարդ, բայց ուր դեռ ահագին գործ կայ կատարուելիք:

Մեր հարցին լուծման մէջ Ամերիկան վճռական դեր մը կոչուած է խաղալու, ժխտական ուղղութեամբ կամ դրականապէս: Պէտք է որ անոր մէջ գոյանայ Հայ ժողովուրդին արգելաութիւն լուծել քանկանող ուժով հոսանք մը. Խորհ. Միութիւնը արդէն տրամադիր է, իսկ Փրանսան, ուր ունինք մեծ բարեկամներ եւ որ, ինքն իսկ վերջին պատերազմին մէջ ծանրօրէն խոցուած ըլլալով, դահիճին կողմը չի կրնար բռնել, պիտի չհակառակի արգարութեան գործին իրականացման, եւ յոյս ունինք նոյն իսկ որ պիտի օգնէ ատոր: Ամէն ինչ կախում ունի Ամերիկայի մէջ հակասովիքի եւ շահագիտօրէն թրքապաշտական ուղղութեան՝ որ այժմ հոն կը տիրէ՝ հռչական

ցանկացած գղաշուքիւնը արդէն լիովին ի գործ դրուած է անօնց մէջ: Հայ ժողովուրդին պահանջները իր հայրենիքի չափազանց անձուկ հաղամասին գետի մնացած հայ հողերու կցումով ընդլայնման մասին, կուսակցական հանգամանքներին, այլ գտնու հայրենասիրական, առևտրական նկարագիր չունին, այլ հայկական: Այդ ոգիով ալ խմբագրուած են մեր բոլոր յուշագիրները. մոյնը կարելի է ըսել Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ նոյն իսկ Խորհ. Հայաստանի մէջ շարադրուած եւ երեւանի կառավարութեանն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ստորագրուած յուշագիրներուն համար:

բարեփոխութենէն: Ամերիկայի մեր հայրենակիցները ընկիւք դեռ շատ ունին, որպէս զի՝ զէթ մեր հայրենի նկատմամբ որ դերագրանցօրէն «մարդկային» եւ էապէս բարոյական հարցմունք է՝ Ուօշինկընի, Լինքընի, Թէօօոր Ռուզվելթի, Ուիլսոնի, Ֆրանքլին Ռուզվելթի ոգին գերակշիռ հանդեսանայ այդ երկրին մէջ:

Հոս՝ Փարիզի մէջ իսկ, երբ առիթը ներկայացաւ, մենք այդ ուղղութեամբ եւս աշխատեցանք: Փարիզի Հայ Եկեղեցւոյ Վարչութիւնը Ֆրանքլին Ռուզվելթ նախագահին յիշատակին նուիրուած հոգեմանգոստեան պաշտօն մը կատարել տուաւ եւ այդ կրօնական արարողութենէն յետոյ որուն ներկայ եղան ամերիկեան դեսպանատն, Ֆրանսական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, պիտական Հրէաներու կազմակերպութեան ներկայացուցիչներ, այս ստղերը գորդը արտասանեց Ֆրանսերէն ճառ մը ուր գովեստը կը հիւսուէր ոչ միայն Ֆրանքլին Ռուզվելթ նախագահին, այլ նոյն ինքն ամերիկեան ժողովուրդին որուն միւրեմանքը եւ ուսուցչապետները՝ Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն մէջ իրենց կատարած կրթական դրօժէն գատ՝ 1915ի արհաւիրքի օրերուն Հայոց հետ տառապեցան, ո՞մանք նոյն իսկ նահատակուեցան, ու եթէ այդ դժոխային եղանը իր բոլոր մանրամասնութիւններով ծանօթ դարձաւ Ամերիկային եւ ամբողջ աշխարհին, ատիկա կը պարտինք ամերիկացի միսիոնարներուն եւ ուսուցչապետներուն ինչպէս եւ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաւուն որուն կորովի միջամտութիւնը Պոլսոյ կարեւոր հայ գաղութը արդաւոյց ամբողջական աջութումէ եւ որ Ամերիկա դառնալէ յետոյ մեր դատին միծաղոյն պաշտպաններէն մին եղաւ բանադատութիւններով եւ ստուար գրքով մը: Այդ ճառին մէջ եւ ի վեր կը հանէի նաեւ 40 - 50,000 հայ որբերու կորուստն ապառնան, անոնց մէկ կարեւոր մասին Խորհրդային Հայաստան փոխադրութեան գործը զոր Ամերիկեան Նպաստանախոյոյը կատարեց: Այդ ճառին մէկ պատճէնը զրկեցի ամերիկեան դեսպանին, որ աւելորդ մէջ պարզուած զգացումներուն համար իր երախտագիտութիւնը յայտնող նամակ մը ուղղեց ինծի: Երբ Պ. Հէնրի Ուելչն եկաւ Փարիզ, հայկական հարցը բանաձեւող գրութիւն մը ուղղեցի իրեն՝ իրոք նախագահ Թորքաւոյ Դատի Հայտպան Յանձնախումբի, եւ Ֆրանսական Խորհրդարանի

քաղաքական գործերու Յանձնաժողովի նախագահ Պ. Մարսէլ Քաշէն, որ վաղեմի Ջերմ բարեկամ մըն է մեր ժողովուրդին եւ մեր դատին, զայն անձամբ յանձնեց անոր: Անշուշտ մեր Ամերիկայի հայրենակիցները շատ աւելին բրած են ու դեռ պիտի ընեն Ուելչսի պէս մտածող Ամերիկացիներուն պարզելու համար մեր իրաւունքները: Մեր պահանջներն ու խնդրանքները եւ յիշեցնելու համար ամերիկեան մեծ ազգին պարտականութիւնները մեր զօհուած ժողովուրդին հանդէպ: 1919-20ի շրջանին ամերիկեան մշակութային ու քաղաքական անձնաւորութիւններէն ոմանք իրախուսեցին հայ Պատուիրակութեանց պետերը եւ հայ ժողովուրդին մեծ մասը որ փոխանակ խնդրելու Ֆրանսական կամ իտալական հոգատարութիւնը որոնց երկուքը ալ կարելի էին այդ «միջոցին» ամերիկեան հոգատարութիւնը խնդրեն, եւ որովհետեւ ամերիկեան հանրապետական կուսակցութիւնը՝ որ Մըրօի վարդապետութեան յարած ըլլալով ու եւ է հոգատարութիւն ստանձնելու հակառակ էր՝ յաջմանակեց եւ Ուելչըն տապալեց, մենք մնացինք առանց հոգատարի, եւ Թուրքը վերագրուեց հայ հողերուն մեծագոյն մասը, եւ անդրկովկասեան Հայաստանի նորահաստատ ու դեռ տխուր Հանրապետութեան անձուկ հողամասն ալ Թուրքը կը զբաւէր ու հոն ապաստանած մեր ժողովուրդին մնացորդն ալ կը փճացնէր եթէ Խորհ: Միութիւնը չգար իր պաշտպանութիւնը անոր վրայ տարածել:

Ամերիկայի մէջ կատարուելիքը միայն դիմում, միթիինկ, յօդուած չէ, կայ նաեւ մերթ պարտականութիւնը լիբը հակառակորդներ ըստ արժանոյն պատժելու: Ամերիկացի անձնաւորութիւն մը որ Թուրքիա գացեր է պոլսոյ մը ընկել, Թուրքերու հետ խօսակցած ատեն ըսեր է՝ «Հալէբէ, ո՞վ կը զբաղի անոնցմով, միթէ մարդ են անոնք»: Այդ գարշելի արարածին թիկամբ պէտք է հասկցնել թէ Հայերը իրեն շատ աւելի արժանի են մարդ կոչուելու. ամերիկեան բանակի հայ զինուորներէն մէկը իրթալու է դտնել այդ սրկան՝ երբ Ամերիկա դառնայ եւ ապտակելու է զայն:

Ասոնք շահեկան ու ճոխ նիւթեր են որոնց վրայ դեռ շատ բան կայ գրելիք, ինչ որ պիտի ընեմ Անախիտի յաճող թիւերու քրօնկներուն մէջ:

Գաղթաւայ Գրադմիրու Համագումարի մը ծրագիրը — Հալէպ հրատարակուող Նալիլի ամսաթերթի խմբագիր Պ. Ա. Ծառուկեան ամիսներ առաջ դրկած էր ինծի, ինչպէս եւ արտասահմանի շատ մը հայ գրողներու, չընթերցական մը ուր պէտքը ցոյց կուտար հիմներու ճարտասահմանեան հայ գրողներու ընդհանուր Միութիւն մը, որ ամփոփէ իր շարքերուն մէջ գաղութներուն հին թէ նոր բոլոր արժէքները եւ գործնական հնարաւորութիւններ ստեղծէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին տաղանդն ու կարելիութիւնները դարձնելու նըպաստ հայ մշակոյթին», եւ կ'առաջարկէր նախաձեռնութիւնն առնել «Գաղթահայ Գրողներու Համագումար»ի մը, որ «պիտի հանդիսանայ առաջին քայլը զէպէ ի համախումբ աշխատանք»:

Պ. Ծառուկեան արժէքաւոր բանաստեղծ մըն է. իր քերթուածներու հաւաքածուին վրայ տարիներ առաջ Անահիտի մէջ ջերմ համակրանքով արտայայտուած եմ: Բայց ան նաեւ խանդավառ անձն էր է Գաշնակցական կուսակցութեան եւ իբր հրապարակագիր մոլեռանդ կուսակցական մըն է: Վերոյիշեալ չընթերցականին մէջ ան իր կուսակցութեան անունը չէ տար, բայց կուսակցական — աւելի ճիշդ՝ կուսակցամոլական — ոգին կ'ընդլայնարուի հոն: Կ'ուզէ որ արտասահմանեան հայ գրողներու Համագումարը տեսակ մը պատասխան ըլլայ անցեալ տարի Երեւան տեղի ունեցած Հայ Գրողներու Համագումարին: Եւ արդէն որոշպէս կը գրէ՝ «Վովկատահայ գրականութիւնը ունեցաւ իր ոստանը Հայաստանի մէջ, ուր կը հաւատանք թէ հայ միտքն ու լեզուն պիտի չդատապարտուին անվախճան մոլեռանդութեան եւ անջակտելի կապակցներու: Անհրաժեշտ է որ արեւմտահայ գրականութիւն ու մշակոյթ եւս ստեղծեն իրենց Եկեղեցին: Եւ ո՞ր կարելի պիտի ըլլար հաստատել այդ պատուանդանը, եւ որովք պիտի ըլլային սիւններ այդ Եկեղեցիին, եթէ ոչ գաղութներու մեր վաստակաւոր մտաւորականութիւնը»: Ուրեմն երկու՝ մշակութային, կեդրոն, երկու՝ հայ ազգ, երկու՝ Հայաստան (մէկը հայ հողի վրայ, միւսը՝ արտասահման)»: Ես անոնցմէ երբեք չեմ եղած որ իմ. Հայաստանի մէջ մըն ինչ կը հույսկեն հոյակապ ու անթերի, արտասահմանի Հայութիւնը պիտի իսկ ամբողջութեամբ ձուլուելու կորսուելու վտանգին մէջ կը տեսնեն, եւ գաղութներու Հայութեան մշա-

կութային շարժումը կը կարծեն քիչ կարեւոր ու արդէն հոգեվարքի մէջ: Գառորդ դարէ ի վեր արտասահմանի Հայոց գրական, գեղարուեստական, գիտական գործունէութիւնը եթէ բաղդատենք ինքն. Հայաստանի մէջ տեղի ունեցածին հետ, զայն բնաւ ոտորադաս չենք գտներ Երեւանի մէջ պարզուած մտաւորական գործունէութեան: Եթէ մանաւանդ զուգակշիւնն ընենք Երեւանի եւ արտասահմանի գրական արտադրութեանց, արտասահմանեանները նոյնքան հիւթալից ու տաղանդաւայլ կը տեսնենք որքան Երեւանիները ու նոյն իսկ աւելի այլապես քան գործերը որ հրապարակ եկան Երեւանի մէջ ուր միակ կուսակցութեան մը աշխարհայեացքը կը տիրապետէ: Եւ ատրկա Հայութեան պատուի բերող երեւոյթ մըն է, որովհետեւ ցոյց կուտայ թէ հայ ազգի օտար երկիրներ ցրուած դասակները ոչ միայն չուտով չհայեցան այդ օտար մեծ երկիրներուն հզոր քաղաքակրթութեան մէջ, այլ՝ առանց ունենալու ազգային կառավարութեան մը՝ առաւելեալ լուրջ աշակցութիւնը, (ինչ որ ունին Երեւանի մեր գրագէտներն, արուեստագէտներն ու գիտունները), անհատական ճիշդեւոր կամ ինչ ինչ տեղական կազմակերպութեանց մերթ ընտելած օգնութեամբ, պահպանեցին եւ նոյն իսկ որոշ չափով զարգացուցին ու ընդլայնեցին հայ մշակոյթը (այս շատ շահեկան նիւթին վրայ կարելի է եւ պէտք է օր մը երկարօրէն գրել): Խորհրդային Հայաստանը, ինչ թերութիւններ ալ որ դեռ ունենայ, անորանայի առաւելութիւնը կը ներկայացնէ մեր հայրենիքն ըլլալու, միակ Հայաստանը զոր ունինք եւ զոր ազգովին պէտք է իբր այդ դասանիքն ու պաշտենք իբր ազգային գոյութեան կեդրոնը (սակիւս ամէն օր պէտք է տասն անգամ կրկնենք մենք մեզի): Եթէ հոն կան դեռ սլակասներ ու թերութիւններ, ասոնք պիտի լրացուին ու սրբազրուին այդ Հայ Պետութեան քնաշարժութեամբն ու ընդլայնութեամբն իսկ զոր արմենք ցանկալի եւ անխուսափելի էր նկատենք, եւ ոչ թէ մեր հինաւուրջ Հայաստանին դեռ չըզթայալայ մնացած միւս շրջաններուն մէկ մասին մէջ ուրիշ Հայաստան մը հիմնելու ձգտումով, ինչ որ անգործադրելի երազ մըն է լոկ եւ ատոր համար իսկ մեր ազգային արական շահերուն վնասմբն:

Մենք պէտք է գիտնանք նաեւ վնասատու մեծ

արժէքը խորհրդային Հայաստանի մէջ պարզուած գիտական, գեղարուեստական՝ ու ճարտարարուեստական նորայայտ շարժումին, նորայայտ ու շեղ՝ բայց ոչ ճանախարհաց, ինչպէս ուրիշ ուղղութեամբ կուտակցամոլներ կը յեղինդեն։ Այդ յարաճուն շարժումը զոր մեր հայրենակիցները հոն կ'իրականացնեն ազգային կառավարութեան մը հովանաւորութեամբ, պնտիւ կը բեթէ մեր ցեղին, բայց աննախընթաց չէ, քանի որ մեր ցեղը անցեալին քանի քանի անգամ ցոյց տուած է խոր անկումէ մը վերականգնման ալիք կորովը։ Կը բաւէ յիշել Բագրատունեան փառաւոր չըջանին բաղմատարը մեծութիւնը եւ Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստան մը ստեղծել յաջողող մեր նախնիքներուն հրաշալի գիւցազներգութիւնը։

Սիւլ է նաեւ Պ. Մատուկեանի վերեւ մէջըրուած պարբերութեան մէջ Երեսանի ալժմեան գրականութիւնը «կողկասահայ» ածականով ուրակելը։ Խորհր. Հայաստանի ազգայնակալութիւնը այսօր իր մէջ ունի 300,000 թրքահայեր որոնց վրայ անցեալ տարուէն ի վեր անելցան հարիւր հազար Հայեր, որոնց մէջ փոքր մասը Պարսկաստանէն ներգաղթած են, մեծագոյն մասը Թրքահայեր են, այնպէս որ այսօր Երեսանի Հանրապետութեան բնակչութիւնը հատուածական բնոյթ չունի, Հայութեան բոլոր տարրերն իր մէջ կը պարունակէ, Հայ է եւ ոչ այլ ինչ։

Արեւմտահայ լեզուն ալ կրնայ հոն պահպանուիլ ու զարգանալ՝ արեւելահայերէնին կողքին, (ինչպէս դրած եմ Ամանիտի ներկայ թիւին սկիզբը դրուած յօդուածիս մէջ որ Պ. Մատուկեանի չըբարեակամին հասնելէն առաջ շարադրուած ու տպուած էր), եթէ բոլոր արեւմտահայ գրողները որ հոն կը գտնուին տարիներէ ի վեր կամ որոնք հոն նոր գացին կամ վաղը պիտի երթան, հաւատարմ մնան իրենց գրական բարբառին (ինչպէս ըրաւ ողբացեալ տիկին Զատիկ Սոպեանը)։ Ես անձեռլի եմ անպատահ կը գտնեմ, մանաւանդ ներկայ հոգեբանական րոպէին, երբ գաղութահայութեան մէջ հայրենադարձի համադրային բուն ու խանդավառ շարժում մը կայ, արտասահմանի մէջ երկրորդ Հայաստանի պէս բան մը ստեղծելու ձգտող այդպիսի նախաձեռնութիւն մը առնելը։ Այսօր, արտասահմանի բովանդակ Հայութիւնը՝ իր մէջ մարդ՝ ներգաղ-

թի շարժման ընդարձակման ու զօրացմանը պէտք է օգնէ, որովհետեւ մեր ազգին, ուրեմն նաեւ սնոր մշակոյթին ապագային ամբացման եւ մեր վերակենդանացած Հայ Պետութեան հոգաւասին ընդլայնման համար, անհրաժեշտ է որ խորհրդ. Հայաստանի հայ ազգաբնակչութեան թիւն ըստուարանայ եւ մեր սիրելի Հայրենիքը արհեստներու, գիտութեան, գրականութեան, արուեստներու մէջ արտասահման հմտութիւն ու փորձառութիւն ամբարած եւ փայլուն ձեւերը ցոյց տրւած տարբերով լեցուի ու զօրանայ։

Ասիկա պիտի տեսէ դեռ մէկ կամ երկու տարի։ յետոյ պիտի տեսնենք թէ ի՞նչ միացած պիտի ըլլայ իբր հայ գաղութներ արտասահմանի մէջ։ Ինչ որ ըսնեք, ընենք ու գրենք, մաս մը Հայեր, նոյն իսկ ազգասէր Հայեր, անձնական դանդաղ լուրջ պատճառներով՝ պիտի մնան արտասահման։ Անոնց մէջ, անոնց նոր օնրուցին մէջ մանաւանդ, ազգային գրացումը, աղագին մշակոյթի յարումը պահպանելու, առնոց մէջ գտնուող գրագէտներու, գիտուններու, արուեստագէտներու օգնելու համար ընելիք չափան պիտի ըլլայ։ Ո՞վ կրնայ հակադադիր որ այն ատեն, բայց այն ատեն միայն, ներգաղթի շարժումը վերելանելէն յետոյ, տեղի տնենայ արեւմտահայ (աւելի ճիշդ՝ գաղութահայ) գրողներու Համագումար մը եւ հիմնուի արտասահմանեան հայ մեծ Հրատարակչական մը, կամ ինչ որ ես լուսագոյն եւ աւելի գործնական կը նկատեմ, Հորս Համագումար սարքուի եւ չորս հրատարակչական հաստատուի, մին Փարիզի մէջ, երկրորդը Պէյրութի մէջ, երրորդը Եգիպտոսի մէջ, չորրորդը Պոթերի կամ Նիւ Եորքի մէջ։

Փահրէթի մէջ արդէն կազմուած է վերջնոր «Հայ Մշակոյթի Բարեկամներ» անունով խմբակցութիւն մը, որուն ծրագրին մէջ գրական ու գեղարուեստական գործեր հրատարակելն ալ կայ։ այդ խմբակցութիւնը, որ արդէն ըրած է գեղեցիկ հրատարակութիւններ, կրնայ իր կազմը ճախացնելու եւ իր ծրագրին ընդարձակելու համար եղիպտահայ մտաւորականներու եւ արուեստագէտներու համագումար մը սարքել։

Փարիզի մէջ բաւական երկար տարիներէ ի վեր ունինք Հայ Գրողներու Ընկերութիւն մը, որուն գլխաւոր նպատակն է Փրանսահայ գրողներու իրաւունքներն ու շահերը պաշտպանել,

Հայ մշակույթը ճանչցելն Փրանսացոց, աղգային մցակոյթի սէրը վառ պահել Փրանսայի Հայ դատաւորութիւն մէջ, ու նաեւ զբաղան գործեր Հրատարակել: Այս վերջին կէտը դեռ չատ քիչ գործադրած է ան. ընդ ամենը երկու զիրէ Հրատարակուած են իր անուամբ, իմ նախաձեռնութեամբ, այն շրջանին ուր նախագահն էի այդ Ընկերութեան, մին « Célébration solennelle du quizième centenaire de la traduction arménienne de la Bible » տիտղոսով Փրանսերէն գրեցոյն է, որուն տպարութեան ծախքերուն Համար Հարկ եղած գումարը իմ անդամներու Հայթայի Գարեգին արք. Յովսէփեան, եւ միւսը Վահրամ Թաթուլի բառնաւորութեան Հաւաքածուն, որուն գումարը իմ ինդիւստրիալ Հոգաց Պ. Բարսեղ Տաճկամեան:

Ես առաջարկեցի նաեւ որ Սորպոնի ամբիթատորին մէջ այդ Ընկերութեան վարչութեան ձեռքով սարքուած Հայ մշակույթի փառասօսին Հասույթը յատկացնէին 1939ի պատերազմին Փրանսական բանակի իբր զինուոր պատուով դաշտին վրայ ինկած Գեղամ Աթմաճեանին զբաղան գործերուն մարդկական հաւաքածուն եւ նոյն պատերազմի շրջանին Փրանսական «գիմնադրութեան» խումբերուն մէջ մեծ յանգնութեամբ պայքարած եւ Գերմաներէն Հրացանի բռնուած Մանուշեանին բանաստեղծութեանց ժողովածուն տպագրութեանը: Մանուշեանի կուսակցական ընկերները նախընտրելի դասն որ իրենց նախաձեռնութեամբ Հրատարակուի այդ Հատորը, որ եւ այդ կերպով ալ լոյս տեսաւ. (կը դովմ այդ հրատարակներուն սկիզբն եւ յարգանքի զգացումը հանդէպ այն թաղարի կուռուղին եւ ներշնչելալ բանաստեղծին, բայց կը կարծեմ թէ անոր յիշատակը անւելի եւս պատուած կ'ըլլար եթէ ամէն կուսակցութեանց պատկանող կամ անկուսակցական գործերէ բաղկացած այդ Ընկերութիւնն ըլլար անոր Հատորն Հրատարակողը: Գալով Աթմաճեանի Հատորին, կը ցաւիմ որ Գրողներ Ընկերութեան վարչութեան ընկերներն չընդունեցան առաջարկս, որով որոշեցինք այդ փառասօսին Հասույթը նուիրել Սորպոնի Համալսարանի Ուսանողաց իրենդունութեան սնտուկին: Գեղամ Աթմաճեանի հաւաքածուն կը մնայ Գրատարակելի, ու տարակերպ չունիմ որ այդ անհրաժեշտ Հրատարակութիւնը պիտի կատարուի մօտիկ ապագայի մը մէջ: Ամէն պարագայի մէջ Փարիզի Հայ Գրողներու Ընկերութիւնն ալ կրնայ, երբ դայ պատեհ

բույն, Փրանսայի կամ Արեւմտեան Եւրոպայի Հայ գրողներու Համագումար մը սարքել եւ կազմակերպել Հրատարակչական մը որ այդ գործը մեթոտով ու շարունակաբար կատարէ Փարիզի մէջ:

Այդ չորս Համագումարները ցանկայի ես նախընտրելի է որ սարքուին նախաձեռնութեամբ եւ նախագահութեան տակ կուսակցական դոյն չունեցող մշակութային հեղինակաւոր անձնաւորութեանց, Պէյրութ եւ Եգիպտոս՝ Գարեգին Ա. կաթողիկոսին, Նիւ Եորք Տիրան Ներսիսյան Սրբազանի եւ Փարիզ Սիւրբէան Արտաւազդ Սրբազանի նախագահութեան տակ: Երեքն ալ Հայ մշակութային կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած, աղգասէր, Հմուտ եւ անկուսակցական անձ. նաւորութիւններ են: Իրենց հովանաւորութեան տակ տեղի ունեցող Հայ մշակութային Համագումարներ կրնան Հրատարակչական գործին Համար բարոյական ու նիւթական մեծ միջոցներ տնտեսել հզօրապէս նպաստել: Հրատարակչութեւ շատ բան կայ, շատ կարեւոր գործեր կը մնան անտեղ, որովհետեւ Հրատարակման միջոցներ կը պակսին. կա՛ր Հրատարակչական մարմինները ինքի լրջօրէն խզուելին, արտասահմանի Հնչարթիւնը կրնայ աւելի եւս մեծ ծառայութիւններ մատուցանել Հայ մշակութային ճան ինչ որ ջրած է ցարէ:

Պետրոս Դուրեանի գործերու մարդկայան հաւաքածուն. — Առանց սպասելու որ այդպիսի մեծ Հրատարակչականներ տնտեսուին արտասահմանի մէջ, անհրաժեշտ է օր առաջ, այլ եւս վերջ դնելով բոլոր յապաղմանց որ աններելի են, ի լոյս ընծայել Պետրոս Դուրեանի գործերու մարդկայան Հաւաքածուն, որ տարիներէ ի վեր իր երեւմանը կը սպասէ: Ո՞վ կրնայ մոռնալ այն աղեւտարը ճիշդ զոր տարաբաղդ Պետրոսը կ'արձակէր մահունքին քիչ առաջ իր ծնողքին ու բարեկամներուն՝ «Քանի մը կտոր բան դրած եմ, Հրատարակեցէք, որ չմոռցուիմ...»: Հոգեպէս հարուստ, բայց նիւթապէս շատ աղքատ այդ երիտասարդը, զոր անգույն խաւ մը եւ ջրաւորութիւնը ծաղիկ հասակի մէջ՝ դեռ չապրած՝ մահացուցին, դրեւձիկ մ'իսկ չէր կ'ըլլած ի լոյս ընծայել իր կենդանութեանը: Քանի մը թերթերու մէջ իր բանաստեղծութիւններէն մէկ ճանին Հրատարակուած եւ իւսկիւսարի թատերաբեմին վրայ իր խաղերէն մէկ ճանին ներկայացուած տեսներու

հաճոյքը միայն ունեցած էր: Եւ եթէ իր իւսկիւտորին մէջ, ուր ծնած ու ապրած էր, ունէր որոշ ժողովրդականութիւն մը, կը սիրուէր իրր լուսաւորչական Հայոց Մկրտիչ Պէլիկեանը, իւսկիւտորէն դուրս գրեթէ անտանօթ էր երբ մեռաւ: Իր մահուանէն ետքն է որ գրասէր աղնիւ Հայ մը, — եւ ես Հայարտ եմ որ այդ Հայը իմ գերդաստանին պատկանող անձ մըն է եղած — Գէորգ Չօպանեան, հանգանակութիւն մը կատարած ու վաղամեռիկ ճերթողին բանաստեղծութիւնները եւ թատերգութիւններէն մէկ քանին ամփոփած է Հատորի մը մէջ, որ ամբողջ Հայ ազգին ծանօթ ու սիրելի դարձուց Տրտմեջի հանճարելի ճերթողը: Այդ Հաւաքածուն, որ ամբողջական չէր, շատոնց սպառած է, եւ դժբաղդարար անոր մէջ համախմբուած տաղերը, որոնք գեղեցիկագոյն բաժինն են այդ գրողին գործերուն, Սիմոն Ֆելէկեան անուն վարժապետի մը՝ որ տասնակորեան դրած էր եւ ինչդինքն բանաստեղծ կը կարծէր՝ «սրբապետութիւններովը տեղ տեղ աղարտուած» են: Տարիներ ետքն է որ Տ. Բարսեղ Էջմեղեան քահանան, Դուրեան Ներիշ Սըրբազանի ծօտ պահուած Պետրոսի ձեռագիրներն աչքէ անցնելով, այդ սրբագրուած (աւելի Տիշը՝ խաթարուած) մասերը Պետրոսին բուն իսկ գրած ձեւովը հրատարակեց Հատորի մը մէջ ուր դրած էր նաեւ Պետրոսի կարգ մը նամակները, որոնք տեսակ մը արձակ ճերթուածներ են, ինչպէս եւ անոր Թատրոն կամ Թշուառները թատերգութիւնը: Այդ Հաւաքածուն ալ, թէեւ Ֆելէկեանի աղարտուածներէն ազատած, սպաղարական բազմաթիւ ու ծանր սխալներով ծանրաբեռնուած ըլլալու դժբաղդութիւնն ունէր: Անտիպ կը մնային քանի մը թատերգութիւններ որոնց կարեւորագոյնն էր Արտաշէս աշխարհակալի կեանքէն քաղուած չէզոքիւրաշունչ խաղը: Երբ Դուրեան Սըրբազանը, որուն ջով խնամքով պահուած կը գտնուէին Պետրոսին բոլոր ձեռագիրները, Նրուսաղմի պատարարը ընտրուեցաւ, ես թէ՛ նամակով եւ թէ՛ Անախիտի մէջ հրապարակաւ խնդրեցի իրմէ խնամեալ հրատարակութիւն մը, կատարել Պետրոսի գործերուն ամբողջական Հաւաքածուն: Պատասցաւ, ու չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ որ չկատարեց իր խոստումը: Նշիչէ Դուրեան պատրիարքը վախճանելէն յետոյ, Անախիտի մէջ նոյն խնդրանքն ներկայացուցի անոր յաջորդ.

Թորգոմ Գուշակեան պատրիարքին: Անիկա, Դուրեան պատրիարքի երախտագէտ աշակերտ, հրատարակեց իր վարպետին կենսագրութիւնը զոր գործովազին հիացումով մը շարադրած էր, անոր արդէն տպուած եւ սպառած գործերը խորովող սպագրութեամբ ի լոյս ընծայեց, եւ անոր անտիպ արտագրութիւնները գեղեցիկ տպագրութեամբ եւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններով հրատարակեց, բայց Պետրոսին Հաւաքածուն չհրատարակած վախճանեցաւ: Նոյն խնդրանքը ներկայացուցի յետոյ՝ Անախիտի մէջ՝ Մեսրոպ Նշանեան պատրիարքին. ան ալ որոշապէս խոստացաւ ինձի անդ խնդրանքս կատարել, եւ չկատարեց զայն: Այսօր միեւնոյն խնդրանքը կը ներկայացնեմ Կիւրեղ Ա. սրբազան պատրիարք Զօր. երանի՜ թէ այս անգամ յուսախար չըլլամ: Այդ լիակատար Հաւաքածունքն երեւման այսքան երկար ատեն ուշացած ըլլալը ամօթ մըն է մեր ազգին համար: Պետրոս Դուրեան մեր ազգին ամենէն ինքնատիպ, ամենէն ճշմարիտ, ամենէն պաշտելի բանաստեղծներէն մէկն եղաւ: Անոր այնքան խորունկ ու յուզիչ տաղերը, ու նամակները որ մեծ մասամբ ճերթողական ոճով գրուած ցլաւազին էջեր են, ու նոյն իսկ թատերգութիւնները, որոնց մէջ սքանչելի Հատուածներ կան եւ որոնց մին, Թատրոն կամ Թշուառները, արդի կեանքէն քաղուած առաջին Հայերէն խաղն է, անհրաժեշտ է մէկ կամ երկու Հատորի մէջ Համախմբել եւ հրատարակել: Պետրոսին սուրբ յիշատակին հանդէպ մեր ազգին վրայ ծանրացող այդ պարտականութիւնը դեռ երկար ատեն չկատարուած պահէլ, աննիւրիկ ապերախութեամբ մը պիտի ըլլար:

Խորի. Հայաստանի եւ արտասահմանի Հայութեան յարաբերութիւնները. — Դժբաղդարար չենք կրնար ըսել թէ այդ յարաբերութիւնները բնականօրէն ձեւ մը ստանալու մօտեցած են: Բնականօրէն ձեւը այն է՝ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն մէջ, որ Հայրենիքի բոլոր թերթերն ու հանդէսները կը փոխանակուին նոյն ժողովուրդի արտասահմանեան թերթերուն ու հանդէսներուն հետ, իսկ զբաղան, գիտական, գեղարուեստական գործերու գէթ կարեւորագոյնները որ լոյս կը տեսնեն Հայրենիքին մէջ, կը դիտուին արտասահմանի դռնէ ամենէն տարածուած թերթերուն եւ ամենէն հեղինակաւոր զբաղէտներուն, զըն-

նադատներուն եւ բանասէրներուն 1939ի պատե-
րազմէն քանի մը տարի առաջ, ողբացեալ Աղասի
Պանճեանի օրով, իրերու վիճակը մտոնցած էր
մերեւ ցոյց տրուած բանաձեւին. այն ատեն մենք
արտասահմանի մէջ ունէինք Երզնկեանի, Փի-
րումեանի, Դրաստամատ Սիմոնեանի, Մակինց-
եանի պէս խորհ. Հայաստանի ներկայացուցիչ-
ներ, որոնք ամուր կապ մը կը կազմէին հայրե-
նիքի Հայութեան եւ գաղութներու Հայոց միջեւ,
եւ ատոնց կատարած դերին մերթ կ'աջակցէին
արտասահմանեան ժամանակաւոր պոռոյտ մը ընե-
լու եկած Զարեհն մը, Մարտիրոս Սարեան մը
եւս Արսէն Յուսեան մը. եւ ամիսը 10-15 նա-
մակ կը ստանայի Երեւանէն, մերթ այնտեղէն
ինծի յօդուածներ կը զրկուէին Անգիւլիոյն հա-
մար, Անգիւլիոյն կը զրկուէին Երեւան լոյս տե-
սած դրական, բանասիրական ու գեղարուեստա-
կան հրատարակութեանց կարեւորագոյնները:
Տասը տարեէ ի վեր, Երեւանէն ո'չ մէկ նամակ,
ո'չ մէկ թերթ, ո'չ մէկ գլրբ, ո'չ մէկ յօդուած
ստացած են: Արտասահմանեան եղբայրակիցնե-
րուս գրեթէ ամենքն ալ միեւնոյն կացութեան մէջ
են: Ազատական ազգերուն յաղթանակէն յետոյ,
Փարիզի Հայ Գործընկերու Ընկերութեան վարչու-
թիւնը Երեւան նոր հաստատուած «Արտասահմա-
նի հետ կապ պահող մշակութային Ընկերութեան»
նախագահ տիկին Մարիա Պետրոսեանին զրկեց
ինքնագլխաւան նամակ մը եւ՝ իբր նուէր՝ պատե-
րազմի չըլանին արտասահմանի մէջ լոյս տեսած
տասնեւեցեց Հայերէն գրական ու բանասիրական
հատորներ եւ խնդրեց՝ որ իրեն զրկուին բանի
մը շատ կարեւոր գրքեր որոնք վերջին տարիներ-
րուն Երեւանի մէջ հրատարակուած էին. ո'չ մէկ
պատասխան ստացանք: Երբ Փարիզէն կաթողի-
կոսական ընտրութեան համար էլմիսանի գացին
պատգամաւորներ, անոնցմէ մէկուն ձեռքով եւ
տիկին Մարիա Պետրոսեանին նորէն զրկեցի նա-
մակ մը եւ Փարիզի Մեղրոնեան Բնասարակչա-
կան Ֆոնտի Յանձնաժողովի հրատարակած չորս
ստուար հատորները: Նորէն ո եւ է պատասխան
չստացանք: Եթէ Երեւանի թերթերուն խորա-
գրութիւնները եւ մշակութային կազմակերպու-
թեանց վարիչները կը կարծեն թէ արտասահ-
մանի Հայութեան հետ հայրենիքի մտաւորակա-
նութեան կապը լիովին պահած կ'ըլլան Երեւան

լոյս տեսած թերթերը եւ կարեւորագոյն գրքերէն
մէկ քանին զրկելով միմիայն արտասահմանի հայ
համայնաւոր թերթերուն եւ Ֆրանսայի «Ազգա-
յին Ճակատաճին» պէս արտասահմանեան քանի մը
կազմակերպութեանց, իրենց այդ կարծիքը սխալ
է, որովհետեւ այդ թերթերն ու այդ կազմա-
կերպութիւնները բոլոր հարկ եղածը չեն ընե-
րու չեն կրնար ընել հայրենիքի ծոցին մէջ լոյս
տեսնող գրական կամ գիտական արտագրութիւն-
ները գաղութահայութեան մտաւորական ղեկա-
վարներուն մէջ տարածելու համար: Այս գաղ-
ղատը եւ այս խնդրանքը անգամ մը եւս կը ներ-
կայանցունե՞՞ հրապարակաւ՝ մեր հայրենիքի վա-
րիչներուն:

Այդ գաղղատին կը միացնեմ ուրիշ՝ նոյնքան-
ու մինչեւ իսկ աւելի կարեւոր՝ գաղղատ մը, այն
որ դեռ մինչեւ այսօր մեզի որոշ տեղեկութիւն
եւ չտրուեցաւ թէ ի՞նչ եղան այն բոլոր մեծադ-
ժէք հայ մտաւորականները որոնք 1939ի պատե-
րազմին պայթելէն քանի մը տարի առաջ «Իբր
ազգայնական եւ հակալեզգիտական (?) ու նոյն
իսկ (ինչ որ անկարելի բան մըն էր) իբր Քրոց-
քիոյ ամբաստանութեան խորհրդային Հայաստան
պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած նախիրի
Զարեանի ընդարձակ հետոտ գարշելի յօդուածով
մը եւ խումբ մը յայտնի հայ քաղաքական զոր-
ծիչներու հետ աքսորուեցան (մտաւորականները
Գրողներու Ընկերութեան նախագահ Կոչակ-
ուելէ յետոյ), եւ անկէց ի վեր մարդ չի գիտեր
թէ ի՞նչ եղան անոնք: Կողմնակի միջոցներով ի-
մացանք միայն որ Նիդի Զարեհն եւ տիկին Զա-
պէլ Յուսեան, այսինքն Հայոց մեծագոյն բա-
նաստեղծներէն մին եւ մեծագոյն գրագիտուհին,
բաշտի մէջ մեռած են (ի՞նչ դժբաղդութիւն, ի՞նչ
ամօթ...): Ի՞նչ եղած են միւսները, ո՞ր են
այժմ, ո՞ղջ են թէ մեռած, ո եւ է տեղեկութիւն
չունինք: Աղաչեցի (Անգիւլիոյ նախորդ թիւերու
քրոնիկներուն մէջ) խորհ. Հայաստանի վարիչնե-
րուն որ ազատութեան դատին յաղթանակին բնա-
կան հետեւանք եղող ընդհ. ներուզի նախաձեռ-
նութեան մը թոյլ տան այդ անեղ ու թունկա-
րէք Հայերուն որ գաղանք Երեւան ու իրենց մտա-
ւորականի տաղանդը կամ զործիչի հմտութիւնն
ու անձնութիւնը նորէն ի սպաս դնեն հայ
մշակոյթին եւ հայ հայրենիքին: Ո եւ է արդիւնք

ցարդ չունեցան իմ աղաչանքներս:

Ես որ առաջին բուպէն է ՈՐԴ՝ Հայաստանի կողքին կանգնած, զայն պաշտպանած ու ջատագանի զուգած եմ՝ իբր մեր ապրիկն դուրսթեան պահպանման միակ երաշխիքը, ուրեմն իբր իրողութիւն մը որ՝ տեղական կատարելութիւն մը չներկայացնելով, նորածին պետութեան իր պակասներն ունենալով հանդերձ՝ ազգասէր բոլոր Հայերուն համար մեր մէկ հատիկ կենդանի թանկագին հայրենիքը կը կազմէ, ես որ աւելի քան երեք կը մնամ նոյն դժին վրայ, անհրաժեշտ պարտականութիւն կը նկատեմ նորէն կրկնել ու երեկնել միեւնոյն աղաչանքս այդ արտորուած հայ մտաւորականներուն եւ գործիչներուն մասին. արտոնք հայ տաղանդի, հայ հմտութեան, հայ հանրագումար գործունէութեան ներկայացուցիչ ազնիւ ու բեկմանաւոր ուժերու հոյ՛ մըն էին. անոնց երեսան վերադարձն ու նորէն գործի լծուիլը մեր մշակոյթին ու մեր հայրենիքին մատուցուած մեծ ծառայութիւն մը պիտի ըլլայ եւ անսահման ուրախութիւն պիտի պատճառէ ոչ միայն արտասահմանի, այլ եւ, վստահ եմ, ՈՐԴ՝ Հայաստանի բովանդակ Հայութեան:

«Բազմավէպ»ի հարիւրամեակը — Սուրբ Ղազարու Մխիթարեանց Միաբանութիւնը որոշած էր իր Բազմավէպ ամսագրին հիմնարկութեան հարիւրամեակը տօնել հոկտեմբեր 18ին ու 19ին, եւ հրաւիրած էր նաեւ զիս, ինչպէս եւ Փարիզ բնակող քանի մը ուրիշ հայ մատուորականներ (Տօթթ. Ե. Այվազեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան, Կիկին Մատի Աթմաճեան, օրիորդ Արփիկ Միսաքեան) երթալու այդ հանդիսութեան մասնակցելու: Եկիկն Աթմաճեան եւ օրիորդ Միսաքեան կրցան երթալ ներկայ ըլլալ այդ յօրհեանին, որովհետեւ Փրանսական ազգայնութիւն ունին, բայց մենք երեքս «Նանսէնեան դպրթական» ըլլալնուս համար՝ արտօնութիւն չտուցանք իտալիա մտնելու, ըստ իտալական կառավարութեան վերջերս որոշած կարգադրութեան մը, որու համեմատ իտալական հիւպատոսները այն ատեն միայն Նանսէնեան դպրթականներու վիզա պէտք է տան իտալիա մտնելու՝ երբ իտալական կառավարութեան կողմէ այդ մասին դրական հրահանգ ստանան. իրազեկներ մեզի յայտնեցին թէ վերջին պատերազմին բերմամբ իտալիա ա-

պաստանած Նանսէնեան հայրենազուրկներու թիւը շատ ստուար եղած ըլլալով, իտալական կառավարութիւնը հիմայ քիչ անգամ բացառութիւն ընելով հրահանգ կը լրկէ իր հիւպատոսներուն որ վիզա տան: Դիտալով որ Հայը իտալիոյ մէջ սիրուած ու գնահատուած ցեղ մըն է եւ Ս. Ղազարու Միաբանութիւնը յարգուած կազմակերպութիւն մըն է, ես լիալոյս էի որ փարիզացեան երեք հայ դորդներու պիտի արուէր հարկ եղած վիզան որպէս զի երթային այդ դրական հանդէսին մասնակցելի: Բազմավէպի այժմեան խմբագրապետը, Հ. Մեսրոպ Զանաւան, ինծի գրած էր երէտ անգամ թէ իրենց ձուով ներկայացուցիչները հարկ եղած դիմումներն ըրած էին եւ թէ վիզան ապահովապէս պիտի արուէր մեզի: Եւ սակայն այդ վիզան չտրուեցաւ մեզի: Երբ հանդէսին օրերուն չաբաթ մը մնաց, եւ տեղեկացայ որ հիւպատոսարարն զեռ ու եւ է հրահանգ չէ ստացած, ես ինքս զրեցի մեր երեքի մասին իտալիոյ ներքին գործոց նախարարին. բայց համարէն համակու ուշ հասաւ նախարարին ձեռքը: Անկարելի եղաւ ուրեմն մեր վիճետիկ երթալը: Ես շատ ցաւեցայ վիճետիկն ու Սուրբ Ղազարը անգամ մը ւս տեսնելու եւ հայ մշակոյթի այդպիսի մեծ հանդիսութեան մը մասնակցելու հաճոյքն զրկուելուս համար: Եւ. Զանաւան ինձէ խնդրած էր որ քառօրը մը տեւող հայերէն ճառ մը արտասանեմ ու նաեւ օտարազգի հիւրերուն համար քանի մը խօսք ըսեմ Փրանսերէն. սիրով պիտի կատարէի իր խնդրանքը՝ եթէ կըրցած ըլլայինք վիճետիկ երթալ: Ամախիտի յատուկ կարգի թիւին մէջ պիտի հրատարակեմ մասնաւոր յօդուածի մը ձեւով՝ եւ քիչ մը աւելի ընդարձակ ու մանրամասն՝ քան ինչ որ հանդէսին մէջ պիտի արտասանէի, այն մտածումներն ու զգացումները զոր Ս. Ղազարու վաճէն ու իր Բազմավէպը եւ իր բովանդակ մշակութեան իտալիական գործունէութիւնը ինծի կը ներշնչէ:

Քիչ օր առաջ ստացայ Գեղարմիի բացառիկ թիւը՝ դրական ճոխ բովանդակութեամբ, եւ գումար պատկերներով Հոյակապօրէն նկարագորագումը, զոր Միաբանութիւնը հրատարակեւ է Բազմավէպի յօրհեանին առթիւ: Ամէն գրաւոր եւ ազգասէր հայ ընտանիք ասիկց օրինակ մը ունենալու է իր մատենադարանին մէջ (գրին է

2500 Փրանք)։

Վիզայի մերժումը ոչ միայն ինծի ցաւ պատճառեց իբր անձնական վերաւորանք մը, այլ եւ զիս խոցեց իբր յարգանքի պակաս մը հայ զաղթականներուն հանդէպ, զոր իտալական կառավարութիւնը կը կարծէի թէ չէր շփոթեր ունէ հայրենազուրկներու հետ։ Պարտք համարեցայ զդացած վրդովումս յայտնել իտալական կառավարութեան, եւ Իտալիոյ վարչապետ Տէ Կասփեռիին ուղղեցի նամակ մը որուն թարգմանութիւնը կը զննմ ստորեւ։

«Պարոն Նախագահ,

Վենետիկի Մ. Ղազարու Միխիթարեան Հայրերու Միաբանութիւնը որոշած էր ներկայ տարւոյն հոկտեմբեր 18 եւ 19ին տօնել Հիմնադրութեան հարիւրամեակը իր Բագմալիւայ հանդէսին, զի կան, գեղարուեստական ու բանասիրական օրկանք մը, որ եւ երիցադոյնն է հայ ամսամթերթերուն։ Հ. Մեսրոպ ձանաչեան նամակով մը ինձմէ խնդրած էր ներկայ գտնուիլ այդ հանդիսութեան։ Վանքին աբազայրը, Գեբ. Ուլուհոնեան Սրբազան, որ Հինգ վեց շաբաթ առաջ Փարիզից մը գտնուէր նախազանչու համար Սէվրի Սամուէլ-Մուռառ վարժարանին պարզեւաբաշխութեան հանդէսին, ինքն ալ պնդեց որ երթամ մասնակցել Բագմալիւայի հարիւրամեակին։ Միաբանութիւնը հրաւիրած էր նաեւ իմ հայրենակիցներէս ու եղբայրակիցներէս երկուքը, Տօքթ. Շ. Ալվազեանը, տաղանդաւոր գրադէտ եւ Հայքուծ բժշկական ամսագրին տնօրէն, եւ Պ. Յակոբ Տէր-Յակոբեանը, յայտնի հրապարակագիր եւ հայկական տպարանի մը Հիմնադիր-տնօրէն։

Երեւոյ ալ հայ զաղթականները ենք, երեւոյ ալ Նանսէնեան անցադիր մըն է որ ունէինք. Փարիզի իտալական հիւպատոսարանը, որ վիզան տուաւ մեր երկու ուրիշ պաշտօնակիցներուն, որոնք Ֆրանսական ազգայնութիւնն ստացած Հայեր են, մեզի յայտարարեց թէ հրաման ունէր Նանսէնեան հայ զաղթականներու այն ատեն միայն վիզա տալ երբ իտալական կառավարութիւնը այդ մասին հարկ Լրած հրահանգը զրկէր իրեն։ Հ. ձանաչեան ինծի գրեց թէ Միաբանութեան ներկայացուցիչները Հռոմի մէջ դիմումներ կատարած էին կառավարութեան մօտ եւ լիալոյս էին թէ

Վենետիկ երթալու արտօնութիւնը պիտի չտրուէր մեր երեքին։ 18 հոկտեմբերէն մէկ շաբաթ առաջ, հիւպատոսարանը, դեռ ոչ մէկ հրահանգ ստացած ըլլալով, աղուութիւնն ունեցաւ՝ իմ խնդրանքով՝ մեր Վենետիկ ճամբորդութեան մասին հեռագիր մը խմբագրելու. այդ հեռագիրը զրկուեցաւ Հռոմ. ես ինքն նամակ մը ուղղեցի Հռոմ՝ ներքին գործոց նախարարին, մեր երեքին վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ տալու համար. եւ այդ նամակին կցեր էի իմ կենսագրութիւնս պարունակող զբօսիկ մը, որ Փարիզի մէջ հրատարակուեցաւ 1938ին՝ իմ գրական գործունէութեան յիսնամեայ յորդանանին առթիւ. որ տօնուեցաւ Փարիզ՝ Սորպոնի մեծ ամփոխատրոնին մէջ պատուոյ նախագահութեան տակ նախաղար Մարիուս Մուքէի եւ Ֆրանսական Ակադեմիայի մշտնջենական քարտուղար Պ. Ժօրժ Տիւհամէի եւ իրական նախագահութեան տակ Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ Պ. Հանրի Պորտոյի։ Հիւպատոսարանը ունէ հրահանգ չստացաւ որով եւ չկրցաւ մեր ուզած վիզան մեզի տալ, ու մենք զրկուեցանք երկու շաբաթ Վենետիկի մէջ անցընելու հաճախէր մասնակցելուն համար գրական հանդէսի մը զոր կազմակերպած էր դիտուն վանականներու միաբանութիւն մը որ աւելի քան երկու դարէ ի վեր բարոյական ու մտաւորական թանկանքին կապ մը կազմած է իտալական մեծ ազգին եւ մեր հինաւուրց ժողովուրդին միջեւ։

Հիւպատոսարանը մեզի յայտնեց թէ վերջերս է որ իտալական կառավարութիւնը որոշում տրւած է Նանսէնեան զաղթականներու մեծ մասին վիզա մերժելու, որովհետեւ — ինչպէս իմացանք ուրիշ տեղէ — այդ տեսակ գաղթականներու ստուար թիւ մը վերջին պատերազմէն ի վեր արդէն դիզուած է Իտալիոյ մէջ։ Ռոբալէս ցաւեցանք, եւ Փարիզի բովանդակ հայ զաղթութիւն մեզի հետ ջաւեցաւ, իտալական Պառլամարութեան հայ զաղթականներու հանդէպ բռնած այդ ժխտական դիրքին համար։

Իտալական ազգը խորին համակրութեամբ մը պատուած է միշտ մեր ժողովուրդը։ Վենետիկի Միխիթարեան Միաբանութիւնը բովանդակ Իտալիոյ համարումը վայելած է միշտ։ Իտալիոյ քաղաքական վարիչները քաջամասն ինչ ալ քան

պատուարեր որքան եղերական պատճառներուն որոնք 1915-20 ի շրջակին մեր ժողովուրդը հարուստ ունեցող անդամներն վերապրողներուն մեծ մասը ըստիպեցին երթալ Կովկաս կամ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի քանի մը երկիրները ապաստանիլ: Եւ Զեր Գերագանցութիւնը լաւ գիտէ որ մեր ժողովուրդը այդ աննախընթաց զուլումը կրեց որովհետեւ Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ամերիկայի, Եւգիպտոսի, Կովկասի մեր հայրենակիցներէն հազարաւորներ 1914 ի պատերազմի ընթացքին իբր կամաւոր կոռուեցան Իտալիոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Միացեալ Նահանգաց բանակներուն մէջ գերման եւ թուրք բռնակալութեան դէմ: Մենք կը յուսայինք որ իտալական կոռուարութիւնը հայ զաղթականներուն հանդէպ բարեացակամ դիրք մը պիտի բռնէր եւ թէ Վիպան պիտի չմիտէր երբեք հայ գործընկերոս որոնք կը ցանկային Վենետիկ երկու շարաթ մնալ մասնակցելու համար զուտ գրական հանդէսի մը զոր կաշառակերպած էր Միաբանութիւն մը որ Ս. Ղազարը հայ մշակութիւն եւ հայրենասիրութեան հոյակապ վառարան մը դարձուց:

Մենք երախտապարտ պիտի ըլլայինք, Պարոն Նախագահ, եթէ հասնէր հարկ եղած միջոցները ձեռք առնել որպէսզի հայ զաղթականները այսուհետեւ իտալական իշխանութեանց կողմէ դռներն այն բարեացակամ վարմունքը որուն արժանի են:

Հասնեցէք ընդունիլ, Պարոն Նախագահ, յարգալիք զգացմանց հաւաստիքը:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Նախագահ Հայ Գաղթ. Կեդր. Յանձնաժողովի Բիւրօ քրտոյ, ստացայ Պ. Տէ Կասիեռիի անձնական քարտուղարէն հետեւեալ պատասխանը.

Իտալական Հանրապետութիւն
Նախարարաց Խորհուրդի Վարչութեան
Մասնաւոր Քարտուղար
Առ Պարոն Նախագահ Հայ Գաղթականաց
Կեդրոնական Յանձնաժողովի

Փարիզ

Նախարարաց Խորհուրդի Նախագահ ստացաւ այն նամակը զոր 23 հոկտեմբեր թուականով իրեն ուղղած էիք պարզելու համար իրեն Իտալիա մուտքի վիզայի հարցը՝ ձեռքի եւ Նանտենան

անցադիր ունեցող ուրիշ երկու հայ զաղթականներու վերաբերեալ:

Ըստ ձեր առաջարկին, նախագահը լահագրորոնք ներքին գործոց նախարարը, որ ապահովապէս պիտի վերադնէ այդ հարցը իսկ բոլոր ուշադրութեամբ որուն արժանի է ան:

Այս առթիւ ձեզի կը հաղորդեմ նախագահին բարեւները, որոնց կը միացնեմ իմ անձնական բարեւներս:

Ստորագրութիւն (ամբնթնունի)

Հոռմ, 6 նոյմ. 1917

Այս պատասխանը ցոյց կուտայ որ եթէ հանդէսն ամիս մը առաջ Պ. Տէ Կասիեռիին կամ ներքին գործոց նախարարին ուղղած ըլլայ այն նամակը զոր ժաբախտարար ուղղեցին: Վիզան կը չնորհուրէր մեր երեքին: Եւ լացարձակապէս վստահ եմ որ Արաւհայրը, Հ. Զաւալան եւ ամբողջ Միաբանութիւնը անկեղծօրէն փոփոխող էին մեր երեքը այդ հանդէսին մասնակցի տեսնելու, բայց օտարաբան եմ ենթադրել թէ Հոռմի իրենց ներկայացուցիչները թոյլ կերպով կատարած են իրենց դիմումները:

Ուրիշըմ Սարգիսեան.— «Սամբուի Մութեմ» չարախօթիքը իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ հրատարակած էր ամերիկահայ երիտասարդ յայտնի զրադէտ Ուրիշըմ Սարգիսեանի պատմութեան մէջ հաւաքած ուրիշ վրայ ներդրումը յօդուածիկ մը, որուն թարգմանութիւնն այս քրոնիկին մէջ գնելը մեծ հաճոյք մըն է ինծի համար:

«Այսուհանդերձ Ամերիկացի, Նորավայնի Ուրիշըմ Սարգիսեանի (Հրատ. Սթօք)» Պէտք է դրուատել Միւշէլ Բրեսթիէին թարգմանութիւնը, որ գիտէ կատարեալ հաւատարմութեամբ ու հազուադէպ զգայնութեամբ վերարտադրել այն մեծ բանաստեղծութիւնը որ Ուրիշըմ Սարգիսեանի գործին մէջ կ'արտայայտուի: Այդ կարճ նորավայնիցը յարգաւորապէս շատ ինքնակենսագրակէն են եւ շատ լաւ կը լուսարանեն ամերիկեան մեքսիկոյի գրականութեան ամէնէն ինքնատիւ զգացմաներէն մէկուն անձնաւորութիւնը: Յեղով Հայ, Սարգիսեան, ամերիկեան քաղաքացի, իր մէջ կը կրէ երիտասարդութիւն մը, երազ մը, կեանքի զգացում մը, որ շատ անձնադրույմ դոյն

մը կուտան անոր գրականութեանը: Իր պատմը-
լածքներէն յոճանք ճշմարիտ նկարներ են, թար-
մութեամբ ու հրապուրով լեզուն: Ուրիշներ ման-
կութեան տեսարաններ են նկարագըղ ու յուզիչ:
Ամբողջութեամբ վերջին ծայր դրամիչ է եւ ար-
ժանի ջերմօրէն գովուելու:

Սարոյեան մին է այն տաղանդաւոր երիտա-
սարդ Հայերէն, որոնք 1914ի պատերազմէն յե-
տոյ օտար երկիրներու մէջ իրր դրազէտ, իրր
արուեստագէտ կամ իրր գիտուն փայլեցան եւ
հայ անունին վարկը բարձրացուցին: Ան մէկն է
նաեւ 1915ի աղէտին որբերէն, պատերազմէն յե-
տոյ միտնոսանքներու ձեռքով Ամերիկա բերուած,
ամերիկեան կրթութիւն ստացած, ամերիկեան
քաղաքացի դարձած. ան քիչ գիտէ հայերէն, իր
գործերը գրած է միտլայն անգլիերէն լեզուով
որուն կը տիրապետէ, բայց իր վէպերուն ու վի-
պակներուն մէջ այնպիսի համեղ, ինքնիկ, վառ-
վըռուն գրական անձնաւորութիւն մը ի յայտ բե-
րած է, որ այսօր ան կը համարուի Ամերիկայի
բազմազան գրագէտներէ մին եւ իր գործերը եւ-
րոպական քանի մը լեզուներով թարգմանուած են:
Ինչ որ նաեւ գովելի է իր մէջ, այն է որ ան չի
ծաղկել իր հայ ծագումը, ընդհակառակն առիթ
կը փնտռէ դաշն գործով ու Հպարտութեամբ ա-
ղաղակուլու համար, շատ տարբեր Մայքըլ Արլը-
նէն որ նոյնպէս գրական որոշ տաղանդ մը ի յայտ
բերաւ իր անգլիերէն լեզուով շարադրած վէպե-
րուն մէջ, բայց որ իր մէկ վիպակին մէջ հայ
ժողովուրդը ծանրօրէն անարգող ամբողջ հատ-
ուած մը դրած էր՝ զոր ատենին ըստ արժանւոյն
դատաւիտեցի, բաւական տարբեր նաեւ Միշէլ
Թուսայայէն, իսլական անունով Թարաստֆ
(Թորոսեան), որ մեծագոյն տաղանդներէն մին է
զոր մեր ցեղի արտադրած ըլլայ (իւր վիպասան
եւ իւր գրական քննադատ), բայց որ յաճախ կը
լնայ ծածկել իր հայ ծագումը եւ կը նախընտրէ
ներկայախալ իւր Ռուս կամ Զերզէլ (Հուսիսա-
յին Կովկաս ծնած է եւ բառ մը հայերէն չի գի-
տեր): Եւր տարիներ առաջ իր Լ'Առէյն տիտղոսով
վէպին համար նստացաւ Կոնքուտեան մրցանակը
(զոր ստանալ շատ դժուար է, որովհետեւ Կոն-
քուտեան Ակադեմիայի անդամները ներառանալ
ու խառնապահանջ գրողէտներ են), ուստի-
հայ անձնաւորութեան մը տանը մէջ կազմակեր-

պեցինք հաւաքոյթ մը իրեն ի պատիւ, ուր ներ-
կայ եղան Հանրի Պորոս եւ ուրիշ քանի մը Փը-
րանասցի անձնաւորութիւններ եւ ուր Լեւոն Կեր-
տան եւ եւ սրտաբուխ ճառերով դիմեց շնորհաւո-
րեցինք իր գեղեցիկ տաղանդին ու գտած մեծ յա-
ջողութեանը համար, բայց քանի մը տարի յետոյ
ան ամուսնացաւ աղասցի օրիորդի մը հետ, ու
պսակի արարողութիւնը կատարել տուաւ ոչ թէ
Հայոց, այլ Ռուսաց կնիզեցիին մէջ, եւ երբ իր
հայրենակիցներէն ոմանք այդ մասին իրեն գի-
տողութիւն էին ըրեր, պատասխաններ էր թէ այդ-
պէս որոշած է որովհետեւ Ռուսաց կրօնական ե-
րաժշտութիւնը ասելի գեղեցիկ է (':): Լսեցի որ
իր վերջերս հրատարակած մէկ ընդարձակ վէ-
պին մէջ դեր է քանի մը հայ տիպարներ որ
զգուշիկ կամ ծիծաղելի արարածներ են: Զե՛մ կար-
դացած այդ վէպը, եւ կը մաղթեմ որ բարեկամ-
ներէս մէկուն ինծի տուած այդ տեղեկութիւնը
անճիշդ ըլլայ: Բայց եթէ ճիշդ է աստիկ, ցան-
կալի է որ Պ. Թարաստֆի մտերիմ միւր հայրե-
նակիցներէն մին ցնցէ փայն որպէս զի ուրիշ ան-
գամ չգործէ այդ յանգանքը. աստիկա ոչ միայն
ամերիկացուհիկ անգանդութիւն է, այլ եւ ասե-
րաբարութիւն: Միշէլ Թուսայան հայերէն չի
գիտեր եւ կապ չունի հայ մշակոյթին հետ, բայց
իր մտաւոր ուժը, իր տաղանդը, ամբողջապէս
իր հայ արիւնին կը պարտի. թող ցոյց տայ չե-
բէք, Թաթար, Թուրք կամ քիւրտ ցեղի պատկա-
նող գրագէտ մը որ Թուսայայի պէս տաղանդ
մը ի յայտ բերած ըլլայ:

Պարոմեան եւ Օշակամ. — Ամախիտի նախորդ
թիւի ջրոնիկին մէջ բացատրեցի թէ ինչու Յակոբ
Օշականի գրական քննադատութեան բազմաթիւ
էջերուն մէջ յայտնած կարծիքներէն շատերուն
համաձայն չըլլալով հանդերձ, նկատի ունենա-
լով այդ բնուրան գրագէտին ճօն վաստա-
կը իւր վիպասան, իւր թատերագիր, իւր արձա-
կով բանաստեղծ եւ իւր հեղինակ քննադատի ինչ
ինչ էջերու ուր ճիշդ կըցած է անսնել եւ տեսա-
ծը արտայայտել, ամախիտութեան բերի իրական-
նացմանը անոր քառասնամեայ գրական գործու-
նէութեան յօրելեանի որոշման զոր Փարիզի Հայ
Գրողներու Ընկերութիւնը տուած էր այն օրերուն
երբ եւ նախագահ էի այդ ընկերութեան: Զար-
գել այդ որոշումը՝ որովհետեւ Կառնիկեանի մէջ

տաղաչափեալ փառնութիւնի բոլր յառաջաբան ան դիւր էր երկարապատում եւ սխալաշատ յօդուած մը, որուն համարժէք ժխտական հինգ ունեցող յօդուածներ անդեալին մէջ ալ ան հրատարակած է հայ դրականութեան այլ լրջաններու մեծութեանց կամ իրեն անհասկնալի մնացած հայ դրական հոյակապ վարպետներու դէմ, եւ ատիկա կը գտնէի անընդունելի: Գոհ եմ որ այդ յոբելեանը տունենցաւ Փարիզ ու Ֆրանսայի դատական քաղաքներէն ոմանց մէջ՝ ամէն դոյնի դրասէր Հայերու խումբ բաղմունքեանց ներկայութեամբ: Այդ առթիւ Օչական իր շնորհակալութիւնները յայտնող նամակի մը հետ ինծի դրեալ էր իր ղեռ փոքր մասով մը հրատարակած քննադատական ստուար մէկ գործին (Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան) Գեղի իրապարտները տիրուողով չարորդը հատորին Յակոբ Պարոնեանի նուիրուած գիրքին իններորդ գլուխը՝ Անախիտի մէջ հրատարակելու համար: Կը հրատարակեմ ալ ուսումնասիրութեան առաջին մասը թերթի ներկայ թիւին մէջ, մնացեալ մասերը պիտի երեւան Անախիտի յաջորդ երկու թիւերուն մէջ:

Պիտի ըսեմ տակալն որ եմէջ այդ աշխատութեան մէջ կան չանկեան տեսութիւններ, ինքնատիպ ու ճիշդ դիտողութիւններ, կան նաեւ հոն հատուածներ որոնց մէջ յայտնուած կարծիքներուն համաձայն չեմ ընաւ: Ոչ ոք ինձէ չաւելի սիրած եւ յարգած է Յակոբ Պարոնեանի գործն ու անձը, եւ այդ սէրն ու յարգանքը ես որչափէս, թէեւ չափաւոր, ճշգրտախոյզ ձեւով մը, երանգաւոր ունով մը, արտայայտած եմ 1885ին գրուած ընդարձակ յօդուածով մը, զոր հրատարակած եմ Պոլսոյ իմ Ծաղիկ երկշաբաթաթիւքի մէջ, որուն մէջ ամբողջ թիւը նուիրած եմ հայ երգիծական դրականութեան հիմնադիրին: Բայց չեմ սիրեր որ մարդ Պարոնեանը բարձրացնելու համար անոր արժանաւոր յաջորդ ու մեծատաղանդ մրցակից Օտեանը փոքրացնել ճշդն անճիշդ եւ անարդար հիմքերու ւրայ կըրթնած գուղակիչով մը, ինչպէս ըրած է Օչական: Այս վերջոյն ուսումնասիրութեան ամբողջութեամբ ու նոյնութեամբ Անախիտի մէջ երեւումէն յետոյ՝ ջրոնիկի մէջ ցոյց պիտի տամ Օտեանի մասին, ինչպէս եւ ուրիշ քանի մը հարցերու նկատմամբ, Օչականի այս գրուածքին մէջ յայտնուած կարծիքներէն

ոմանց համաձայն չլրջալուս պատճառները:

Միեկնողները — Շատ մաղմալ լեզան, աւաղ, այն արժէքաւոր հայ անձնաւորութիւնները որոնք վերջին տարիներու ընթացքին ընդ միշտ բաժնուեցան մեզմէ եւ որոնց մէջ կային արտակարգօրէն մեծ դէմեր: Ասոնց վրայ եկաւ աւելնալ՝ քիչ օր առաջ՝ Գուրգէն Ալէմյան տաղանդաւոր երգահանը, որուն անակնկալ ու ծայրայեղօրէն վաղաժամ մահը ամենախոր կսկիծ պատճառեց բոլոր արուեստասէր Հայերուն: Այդ անհետացած դէմքերուն՝ դէթ կարեւորաառնչեալուն՝ մասին մտածումս եւ զգացումներս, գոնէ էական գիծերուն մէջ, արտայայտելու պարտականութիւնս պիտի կատարեմ Անախիտի յառաջիկայ թիւի ջրոնիկի մէջ:

Ստիպուած եմ նոյնպէս Անախիտի յառաջիկայ թիւին՝ կամ թիւերուն՝ յետաձգել իմ կարծիքներուս բանաձեւումը վերջին տարիներու միջոցին արտասահմանի մէջ լոյս տեսած գրական կամ բանասիրական հայերէն գործերէն ամէնէն չափանկներուն մասին: Խորապէս կը ցաւիմ որ պիտի չկարենամ նոյն ընել Խորհրդ. Հայաստանի մէջ վերջին տարիներուն լոյս տեսած գիրքերուն մասին, քանի որ մեր սիրելի հայերէնքին մէջ հրատարակուած գործերը արտասահմանի հայ մամուլին զրկելու բարի սովորութիւնը զոր ատենով ունէր Պետհրատը, Ծ-Ծ տարէի է վեր գրեթէ բոլորովին լքուած է:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Կ'ուզեմ որ Անախիտի ընթերցողները դիտան թէ ներկայ թիւի առաջին յօդուածս (Արեւմտահայ բարբառի եւ դրականութեան մասին) շարադրուած է թուականին աւելի քան հինգ ամիս առաջ, իսկ ջրոնիկս ամբողջութեամբ դրուած էր երեք ամիս առաջ:

Պ. Վերջինքին վերադրուած յայտարարութեան մասին, ինչպէս կ'իմանամ Ամերիկայի հայ թերթերէն, Նիւ Եորքի Հայ Ազգային Խորհուրդը կատարեւր է դիմում մը՝ նման անոր զոր ես ինչս ջրոնիկի մէջ պարտեմ համարեցալ հրապարակելու կատարել Պ. Հինգէնկեանի մօտ, բայց ան իր կոչն ուղղեր է նոյն ինքն Պ. Վերջինքին որ իր մօտը կը գտնուէր տակաւին, եւ այս վերջոյն հրապարակուած բացատրութիւնները (Խորհ. Հայաստանի տարեկարգի հանգէսին արտասանած իր

ճանրին մէջ՝ ցորցի փռուածան թէ ան՝ ՍԻԼԻԿ ինքուոր
- մէջ հոսն մէջ չէ՝ ըստ իրոր Գարսն ու Նրաւաւաւոր Գ
- ղաւաւաւորին կը ղաւորաւորին, ալ ի՞նչ՝ անոնք
- ղաւաւաւորին իր իր ԳԻՄԻՍ՝ Ս Իր ԹԻՅԱՆ՝ իր ԳԻՅՆՆԵՐ ԿԻՐ
- ղինքաւորին ձեւք, ԳԻՅ՝ (Գրպէպք Կանոնք) ԿԻՅ ԻՅԺ
- Գաւորաւորին Գ՝ Գ՝ Գաւորաւորին, Եւ ԻՅԺ իր ԳԻՐ
- Կաւորաւորին Գ՝ Գ՝ Գրաւորաւորին՝ :

Ես կը գրկենեմ՝ անակոյն իմ գոչս ։ Հինասի-
եանին ու գլխիդընմ արձանի՝ ալդ չարս կարեւ-
ժացիքն ճկանաւոր ։ Թրանսսիայի՝ Հայոց զգացումն
լը ճաղորդէ ։ Վերջնաբերին՝ որպէսզի յայտ վե-
ջինս գտնաւոր որ իրեն վերագորակաւ յայտ
բութիւնը խորին վրդովում պատճառած է ր-
մաղագի աշխարհի Հայոց ։ Դրոնք այժմ ուր
են իմանալով որ այդ յայտարարութիւնը անճի-
կերարով ներկայացած էր ։

Գրոնիկիս մէջ՝ յայտնելով կարծիքս Պ. Մ. Խոտեանի թիադրած Հնադուժահայ Գրողները Համադուժածքի ծրագրին վրայ, անդ արեւել չառաւեղեմ հմ արտասահմանի Հայութեան արդէն իսկ իրականացուած մշակութային ձեռնարկները մէկ քննիմը Աստուծոյ վրայ պէտք է անելցնեմ քաջորէ մը մեծարժեք ձեռնարկներն որոնք մասա՛րդէն անդիլուեալ չունէին երբ քրոնիկիս արա՛մստի իր խմբագրէի՛ր։ Աստուծ. են բանասիրակի կարեւոր Հրաւորաբաժնի՛րինները դոր վերջէն հրատարակ է Հանքի՛ Գարեգին Յովսէփեան մ գիտնականին նախաձեռնութեամբ ուղեկատարութեամբ՝ Անճիլիասի հիշիկեան հանդիպուրանը, որ դեռ ունի բանասիրական, գրական գեղարուեստական ու կրթական ամբողջ ծրագը մը որուն իրագործումը դայից վաղը պիտի զատմը՛նէ Լուսաւորչեական շնչը։ Մուրը Կալար մ. Պէտք է յիշատակեմ նաեւ Գահիրէի մէջ Ռամկ վար Ալաաական գործիչներու խմբակի մը նախաձեռնութեամբ վերջերս կազմուած ՀՀայ Մշակուց. Հիմնադրամ՝ անեռնաւած մշակութային աղջակաբնակեան կազմակերպութիւնը, որ նոսքէն ծրագրած է՝ կանտարիւկ անգգոգաւոր Հրատարակութիւնները, որ վերջերս ք յոյս ընծայեց Լաւալ Գաղթիկեանի արտաւճարձը։ Զարեհուր մէկ է Խոտեանի արտաբերութիւնը, (ՀՀ) Անաստասիան Եսայի

Պշառք է որ յիշատակեմ նաեւ զանապեղականս
 Կրտսերներու երկու խումբի (որոնք մին արդէն
 Պէյրութի մէջ զՀամազգայինն անհետցող ծանօթ
 Զանգուլիսի մի կողմէ Բերկալի թիւան ձեւէ տակ
 տարիներէ ի վեր Հայ մշակոյթիին ծառայութիւն
 չէլ մասնագետն) առանձն գովելի նախամեծնութիւն
 ուր, մին՝ Աշարհեանի ամբողջ գործերուն նոր
 ուղի քննածալ՝ Հրատարակութիւն մը իրականացը-
 նելու համար՝ երկրորդը [Լեւոն Շանթի՝ Երեկոց
] իրականտար Հաւաքածուն ի լոյս ընծայելու՝ ծրա-
 գրող՝ երկու խմբակներն այ՝ արդէն Հրատարա-
 կած եւ երեք կամ չորսական հատոր եւ մամուլ
 տակ ունին ղեռն տանուող երկու տասնեակ հա-
 տոր։ Նմանօրինակ խմբակ մը կազմուեր է Գահէ-
 րէի մէջ՝ գրասէր Ռամկավար Աղատականներէ եւ
 անհետանալականներէ բաղկացած, ողբացեալ Վա-
 ճան Թէքէնանի գործերու լիակատար Հաւաքա-
 ծուն Հրատարակելու գեղեցիկ ծրագրով մ

Ինչո՞ւ Հայկատակեմ նաեւ փարիզահայ գրաւորներու այն խմբակը որ քանի մը տարի առաջ կազմուեցաւ այս տողերը գրողին երկերու մտքողական հաւաքածուն հրատարակելու համար եւ որդէն իսկ հանգանակել թիւն քաջա ու հրատարակեց երկու հատոր: Թէեւ այդ խմբակը վերջերս կարծես իր ճիգէն շնչապառ եղած՝ կանգ առած ըլլալ կը թուի, բայց անհաւանական չէ որ նորէն դառնէ իր առաջին րոպէի ազնիւ հռչակումը ինչպէս ինքն իր իրականացնելու համար վերջ որ ինքնաբերական սկսաւ:

Այս բոլորը ցոյց կուտայ որ արտասահման-
եան պանդուխտ Հայութիւնը հեռու է անտար-
բեր միացած ըլլալէ մեր ազգային մշակոյթի
զգացման նպաստելու պարտականութեան հան-
դակ:

Անշուշտ, աւելին կայ ընելիք, բայց ազգային բարձրագոյն շահերուն տեսակէտով՝ նախընտրեալ է որ քաղաւելին ալ կառարարուի նոյն իմաստուն ու փրակկանական ձեւով զոր բորոնկէն մէջ կը թելադրեն, որպէս զի կուսակցամարշալան որդին լգայ ոնէ՛ Հափով խանգարել մեր ազգային մշակոյթին զարգացման ամենախելի դարձնելու մեր ազգին բոլոր կենսունակ տարրերուն ի խաղաղութիւնը։

Ա. Զ.

U. 2.